

บทที่ 2

วรรณกรรม / สารสนเทศ (Information) ที่เกี่ยวข้อง

การดำเนินวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ทำการทบทวนวรรณกรรมพื้นฐานและจัดแบ่งเป็นหัวข้อเพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาทำความเข้าใจดังต่อไปนี้

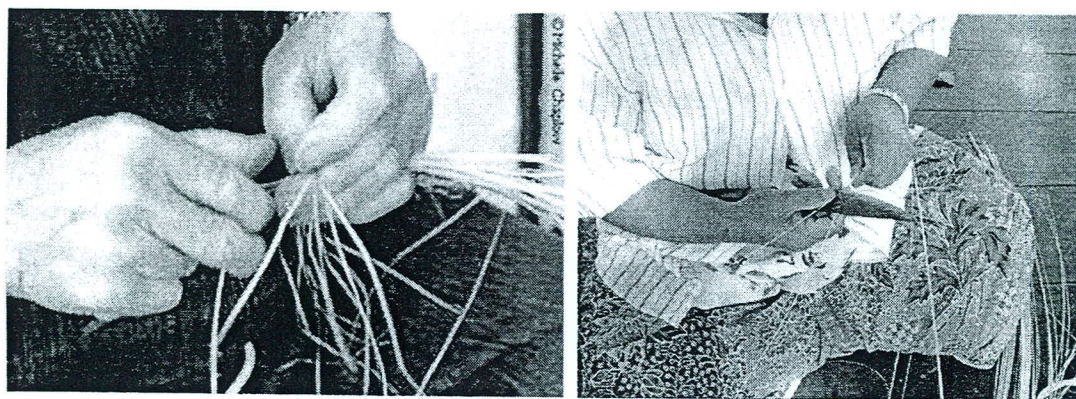
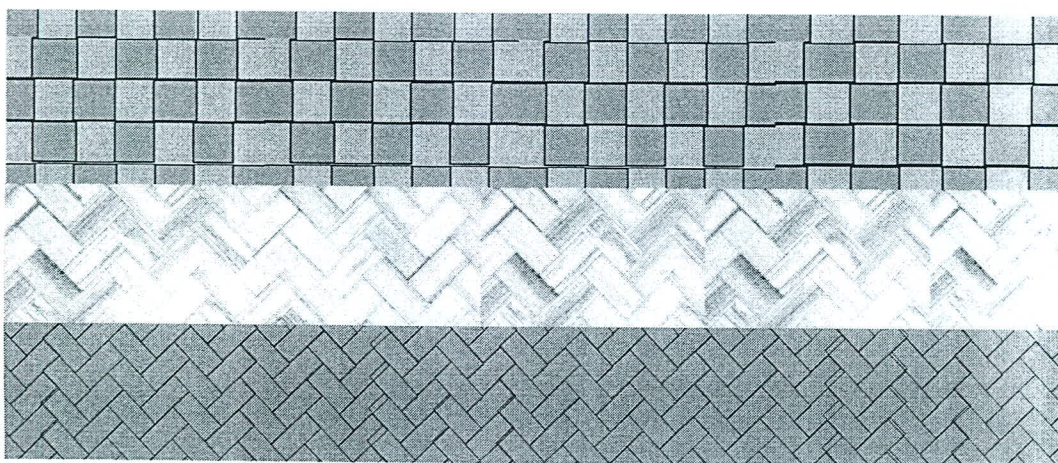
1. ความหมายความสำคัญของเครื่องจักสาน
2. การจัดแบ่งประเภทของเครื่องจักสาน
3. รูปแบบพื้นฐานของผลิตภัณฑ์เครื่องจักสาน
4. ศึกษากระบวนการสร้างสรรค์รูปแบบเพื่อการพัฒนาเครื่องจักสาน
5. การออกแบบลวดลาย
6. ความหมายของเศรษฐกิจสร้างสรรค์
7. ความสำคัญของเศรษฐกิจสร้างสรรค์ที่มีต่องานจักสาน

2.1 ความหมายความสำคัญของเครื่องจักสาน

เครื่องจักสาน Wicker Work เป็นผลงานที่มีพัฒนาการมาจากการใช้เส้นใยจากขนสัตว์มาจักสานกันทำให้เกิดเป็นแผ่นผืน โดยทั่วไปนิยมใช้ในการผลิตตะกร้า หรือเฟอร์นิเจอร์ เครื่องสานที่ใช้ทำตะกร้าหรือเฟอร์นิเจอร์ใช้วัสดุเส้นใยจากพืชธรรมชาติ แต่ก็พบว่ามีผู้นำเส้นใยพลาสติกมาใช้ในการผลิตตะกร้า การทำเฟอร์นิเจอร์เป็นชุดๆ

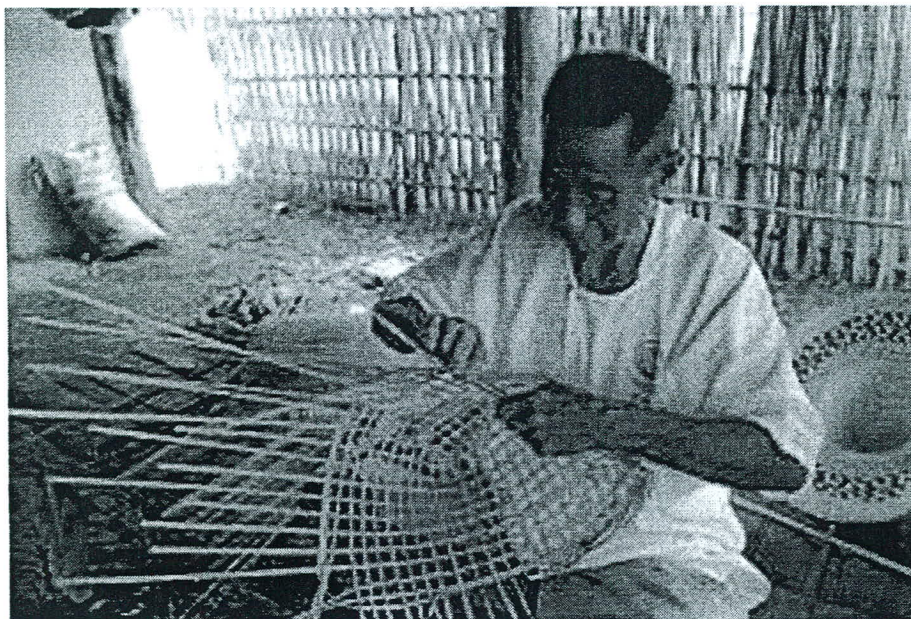
จัก หมายถึง การทำให้เป็นรอยหยัก การนำวัสดุมาทำให้เป็นเส้น เป็นแฉก หรือเป็นริ้ว เพื่อความสะดวกในการสาน การจักถือได้ว่าเป็นขั้นตอนของการเตรียมวัสดุในการทำเครื่องจักสานขั้นแรก ลักษณะของเครื่องจักสานโดยทั่วไปขึ้นอยู่กับลักษณะของวัสดุแต่ละชนิดซึ่งจะมีวิธีการเฉพาะที่แตกต่างกันไป เช่น วัสดุที่นำมาจักให้เป็นเส้นริ้วทำจากไม้ไผ่ หรือหวาย เรียกว่าดอกการจักดอกไม้ไผ่ แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ จักตามแนวไม้ไผ่โดยมีผิวไม้เป็นส่วนแบน เรียกว่าดอกพื้น และการจักดอกให้เปลือกไม้เป็นส่วนสันดอกเรียกว่า ดอกตะแคง นอกจากการจักดอกพื้นและดอกตะแคงแล้ว ยังมีการทำดอกในลักษณะที่ใช้วิธีการเหลาให้เป็นเส้นกลมเรียกว่า ดอกเหลา หรือเป็นลักษณะอื่นๆ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจุดประสงค์ในการนำดอกไปใช้ การจักดอกเป็นงานขั้นแรกที่สำคัญในการทำเครื่องจักสาน เพราะลักษณะของดอกจะต้องประสานกับลวดลายและรูปทรงของเครื่องจักสานด้วย เช่น การสานกันของภาชนะ โดยทั่วไปใช้ดอกป็นแบนๆ เพื่อให้เกิดลายสานที่เป็นแผ่นตามแนวราบที่คลทนและวางบนพื้นราบได้ดีและสะดวกในการสร้างรูปทรงส่วนที่อยู่ถัดจากส่วนกันขึ้นไป หรือดอกสำหรับทำคอส่วนที่คอดของภาชนะจำเป็นต้องใช้ดอกที่มีความละเอียดเส้นเล็กๆ เพื่อสะดวกในการสานให้ได้ทรงตามต้องการ

สาน หมายถึง การขัด การทำให้เป็นปม ปม ทำเป็นเส้นมาขัดกัน การสานเป็นขั้นตอนที่มีความสำคัญในเครื่องจักสานถัดจากการจัก การสานเป็นขบวนการความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์ที่นำวัสดุธรรมชาติมาทำประโยชน์โดยใช้ความคิดและมีฝีมือมนุษย์เป็นหลัก เชื่อว่าเทคนิคในการสานภาชนะที่ใช้กันอยู่ในอเมริกาเหนือ อเมริกาใต้ อัฟริกา หรือในเอเชียทุกวันนี้ มีการทำมาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์ ลักษณะของการสานในยุคแรก เป็นการสานไปตามแนวราบโดยใช้วัสดุขัดกันไปมาอย่างง่าย ๆ ตามแบบที่เรียกว่า ลายขัด ด้วยการยกขึ้นเส้นหนึ่งและกดลงเส้นหนึ่งให้เกิดการขัดกันเป็นการทำให้วัสดุคงรูปต่อเนื่องกันไปเป็นพื้นที่กว้าง-ยาวตามความต้องการ

ภาพที่ 2.1 แสดงการวางลายขัดขึ้นหนึ่งกดลงหนึ่งสลับกันจนเป็นแผ่นหรือรูปทรงตามต้องการ

การจักสาน หมายถึง การนำเอาวัสดุมาทำให้ได้ขนาดพอเหมาะ แล้วนำมาสานขึ้นรูปเป็นอุปกรณ์ หรือเครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันโดยใช้วัสดุที่หามาได้จากท้องถิ่น ได้แก่ ไม้ไผ่ ต้นหวาย หญ้า ต้นกก ต้นคล้า เป็นต้น ก่อนจะลงมือสานต้องแปรรูปไม้ไผ่โดยจักให้เป็นแผ่นหรือทำให้เป็นเส้นยาวด้วยมีดเสี้ยก่อน จึงเรียกว่า จักสาน แบ่งเป็นประเภทตามความถนัดและความต้องการใช้งานของท้องถิ่น

ภาพที่ 2.2 แสดงการจัดสานลายสองหรือลายขัดสับหว่างขึ้นหนึ่งลงหนึ่งใช้ทำเครื่องใช้

การจักสาน เป็นงานที่แสดงถึงวิถีชีวิตของคนไทยซึ่งมีความผูกพันอยู่กับธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้น และธรรมชาตินี้เองที่มีบทบาทต่องานหัตถกรรมไทยอย่างมาก งานศิลปหัตถกรรมของไทยหลายประเภทเกิดจากการนำเอาวัสดุจากธรรมชาติมาประดิษฐ์เป็นงานฝีมือที่มีคุณค่าทั้งศิลปะเพื่อประโยชน์ในการใช้สอยและความสวยงามควบคู่กันไป เครื่องจักสานนับเป็นงานฝีมืออีกประเภทหนึ่งที่มีความผูกพันกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยมาช้านาน การทำเครื่องจักสานขึ้นแต่ละชิ้นนั้นล้วนมีจุดมุ่งหมายแตกต่างกันไปตามสภาพของท้องถิ่น (วิฒนะ จูชะวิภาค, 2545.)

การดำรงชีวิตในชนบทมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยเครื่องมือเครื่องใช้พื้นบ้าน ที่สามารถผลิตขึ้นใช้ได้เองเพื่อช่วยให้เกิดความสะดวกสบาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเครื่องมือเครื่องใช้ที่มีในการดำรงชีพทางการเกษตรที่มีความผูกพันกับวิถีชีวิตกับชนบทมาช้านาน และถ้าจะดูจากการดำรงชีวิตของคนเหล่านั้นอย่างละเอียดแล้วจะเห็นได้ว่า งานจักสานได้เข้ามามีส่วนร่วมในการกินอยู่หลับนอนอย่างยากที่จะแยกออกได้ ดังจะเห็นได้จากวัฒนธรรมการกินของคนในภาคอีสาน ที่นิยมบริโภคข้าวเหนียวและทำให้เกิดงานจักสานหลายชนิด

สรุป การจักสาน หมายถึง การนำเอาวัสดุมาทำให้ได้ขนาดพอเหมาะ แล้วนำมาสานขึ้นรูปเป็นอุปกรณ์ หรือเครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน วัสดุดังกล่าวที่หาได้ในท้องถิ่น ได้แก่ ไม้ไผ่ ต้นหวาย ต้นหญ้า ต้นกก ต้นคล้า กระจุค เป็นต้น ก่อนจะลงมือสานต้องจักออกเป็นแผ่น ๆ หรือเส้นยาวด้วยมีดเสี้ยก่อนจึงเรียกว่า จักสาน

2.2 การศึกษาการพัฒนางานจักสาน

การศึกษาวิวัฒนาการของมนุษย์ทำให้มีโอกาสดำเนินการค้นพบวัตถุสิ่งของ หรือหลักฐานบางอย่างที่ยังคงหลงเหลือซากให้ได้ศึกษาจากการสันนิษฐานของนักโบราณคดีที่ทำการศึกษาจากการค้นพบแหล่งอารยธรรมมนุษย์ในบริเวณเมโสโปเตเมีย ได้ทำการวิเคราะห์ว่าเมื่อประมาณ 2,000–3,000 ก่อนคริสต์กาล มีการจัดทำภาชนะเพื่อใช้สอยจากเครื่องจักสาน และนำดินเหนียวมาพอกทาลงบนภาชนะจักสาน เมื่อน้ำในดินระเหยทำให้ดินแห้งมีความแข็งแรงตัว และนำไปเผาไฟหรืออบในเตาเผา ส่วนที่เป็นวัสดุจักสานจะไหม้ไฟเหลือไว้แต่ดินที่นำมาพอกเครื่องจักสานไว้ ดินเผาที่คงรูปจึงมีพื้นผิวลวดลายของเครื่องจักสาน ทำให้เกิดการสันนิษฐานว่ามนุษย์รู้จักงานจักสานก่อนการทำเครื่องปั้นดินเผา นักโบราณคดีและนักวิชาการด้านศิลปะบางท่านเชื่อว่างานจักสานเป็นต้นกำเนิดของงานเครื่องปั้นดินเผา (กระทรวงอุตสาหกรรม. 2525) มีการศึกษาค้นพบภาชนะดินเผายุคก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ได้ค้นพบจากแหล่งอารยธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์บ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี มีการทำเครื่องปั้นดินเผาด้วยวิธีพอกดินบนเครื่องจักสานในภาชนะรูปทรงคล้ายอ่าง ม่ร่องรอยของภาชนะจักสานประทับอยู่บนผิวด้านนอก จึงอาจสันนิษฐานว่ามนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ บ้านเชียง ทำเครื่องปั้นดินเผาขึ้น โดยวิธีใช้ดินเหนียวทาลงในภาชนะจักสาน เช่นเดียวกับชาวเมโสโปเตเมีย ซึ่งภาชนะจักสานที่ใช้นั้น อาจจะสานด้วยใบไม้ประเภท ใบตาล ใบลาน กก หรือไม้ไผ่ให้เป็นรูปร่างคล้ายกระบอกต่างๆ เมื่อดินแห้งจึงนำไปเผา วิธีการทำภาชนะดินเผาลักษณะนี้ อาจเป็นวิธีการทำเครื่องปั้นดินเผาที่เก่าแก่วิธีหนึ่ง และอาจเป็นวิธีการทำภาชนะดินเผายุคแรกก่อนที่จะมีการทำภาชนะดินเผาด้วยวิธีการตี ทุบดินด้วยไม้หรือวิธีขึ้นรูปด้วยแป้นหมุน

ภาพที่ 2.3 แสดงการนำเครื่องจักสานมารวมกันเพื่อป้องกันการรบกวนของแมลง

การสร้างงานจักสานในยุคแรกใช้วัสดุจากธรรมชาติ เช่น ใบไม้ กิ่งไม้ หรือไม้เถา มาสานขัดกันเป็นรูปทรงง่าย ๆ เพื่อใช้เป็นภาชนะหรืออาจจะสานขัดกันเป็นแผ่นผืน ใช้สำหรับปูพื้น เพื่อรองนั่ง รอนนอน แล้วจึงพัฒนามาเป็นงานจักสานที่มีความละเอียดประณีตในยุคต่อมา

เครื่องจักสานถูกสร้างขึ้นตามความเชื่อ ขนบประเพณีและศาสนา เครื่องจักสานจำนวนไม่น้อยเกิดขึ้นจากผลความเชื่อตามประเพณีและศาสนาของท้องถิ่น ซึ่งจะเห็นได้จากการสานเสื่อใบลำเจียกเพื่อใช้ในการแต่งงานของคนได้

เครื่องจักสานส่วนใหญ่ทำจากวัสดุธรรมชาติมีคุณสมบัติไม่คงทนมากนัก ทำให้การศึกษาค้นคว้าข้อมูลประวัติพัฒนาการของเครื่องจักสานพบไม่มากนัก นักโบราณคดีของไทย พบหลักฐานเกี่ยวกับเครื่องจักสานยุคหินใหม่ที่บริเวณถ้ำในเขตอำเภอศรีสวัสดิ์ จังหวัดกาญจนบุรี เป็นเครื่องจักสานทำด้วยไม้ไผ่ ลายขัดสองเส้น ประมาณว่ามีอายุราว 4,000 ปีมาแล้ว เครื่องจักสานของมนุษย์ในยุคหินที่พบในบริเวณแหลมมลายู เรียกว่า ล้วน สานด้วยเปลือกไม้ (fan-paten leaf) การศึกษาค้นพบ เครื่องจักสานกองรวมอยู่ในกลุ่มเครื่องใช้ของคนตายในอดีต เครื่องจักสานที่พบยังคงสภาพดีและเก่าแก่ที่สุดเท่าที่ปรากฏอยู่คือ เครื่องจักสานของชาวอียิปต์ นอกจากนี้มีพบแต่ร่องรอยของเครื่องจักสานบนภาชนะเครื่องปั้นดินเผา เซอร์ ดี โอนาร์ด วูลีย์ พบร่องรอยเครื่องจักสานปรากฏอยู่บนเครื่องปั้นดินเผาที่เมืองอูร์ ในประเทศเมโสโปเตเมียอายุประมาณ 3000 ปีก่อนคริสตกาล การค้นพบดังกล่าวสามารถใช้อธิบายการเกิดภาชนะดินเผาในยุคแรก ๆ นั้นอาจเกิดจากการไล่ดินเหนียวบนภาชนะจักสานให้หนาพอเสร็จแล้วนำไปเผาในเตาเผา เมื่อเผาเสร็จส่วนของวัสดุที่ทำจากไม้สานจะไหม้สลายตัวไปคงเหลือแต่ส่วนที่เป็นดินเหนียวเผาไฟจะมีความแข็งแกร่งมากขึ้น และมีสวดลายของงานเครื่องจักสานปรากฏอยู่ที่ผิวดินเผา และจากการสังเกตการณ์รูปทรงภาชนะรู้นเก่าแก่ที่สุดที่พบในประเทศอียิปต์ ก็ปรากฏชัดเจนว่ามีการเลียนแบบมาจากเครื่องจักสาน จากหลักฐานดังกล่าวนี้พอจะเชื่อได้ว่ามนุษย์รู้จักทำเครื่องจักสานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งอาจจะยุคหินใหม่ (Neolithic Period) หรืออาจจะเก่าแก่ขึ้นไปกว่ายุคหินใหม่อีกก็ได้ หลักฐานที่เป็นร่องรอยของเครื่องจักสานบนภาชนะดินเผาสมัยก่อนประวัติศาสตร์นี้ยังได้พบหลักฐานในประเทศไทย ที่ตำบลบ้านเชียงดังได้กล่าวไปแล้ว การค้นพบงานจักสานในแหล่งต่าง ๆ พบว่า ส่วนใหญ่เป็นงานจักสานในรูปของภาชนะใส่ของ เช่น ตะกร้า ใช้เก็บผักผลไม้ ดอกไม้ ตะกร้าขนาดใหญ่สำหรับเก็บผลองุ่นจากไร่ในเยอรมัน ตะกร้าสำหรับใส่ขนมปังในฝรั่งเศส พบตะกร้าสานอย่างหยาบ ๆ ของชาวเปอร์เซีย งานจักสานของคนพื้นเมืองในออสเตรเลีย สำหรับในประเทศไทยมีงานจักสานที่แสดงให้เห็นความคิดในการนำวัสดุจากธรรมชาติมาดัดแปลงเพียงเล็กน้อย เพื่อใช้สานเป็นภาชนะใช้สอย เช่น การนำใบมะพร้าวมาทำเป็นภาชนะสำหรับใส่หญ้าในภาคใต้เรียกว่า กอนก หรือลอมและภาชนะสำหรับตักน้ำของภาคใต้เรียกว่า หมา เป็นต้น

2.3 การจัดแบ่งประเภทของเครื่องจักสาน

การจัดแบ่งประเภทของเครื่องจักสานมีแนวคิดในการจัดแบ่งหลากหลายตามจุดประสงค์ของผู้จัดกลุ่มจักสาน ซึ่งอาจจะแบ่งได้ตามลักษณะของวัตถุดิบ หรือจัดแบ่งตามประโยชน์ที่จะนำเครื่องจักสานไปใช้ ดังนี้

1. เครื่องจักสานแบ่งตามวัตถุดิบที่ใช้ในการผลิต

- เครื่องจักสานประเภทที่ใช้วัสดุอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว เช่น ไม้ไผ่เป็นวัตถุดิบเพียงอย่างเดียว
- เครื่องจักสานที่ใช้วัตถุดิบประเภทอื่นหรือชนิดอื่นมารวมกับไม้ไผ่ เช่น เครื่องปั่น ดินเผา เซรามิกส์ หรืออาจจะใช้ต้นคล้า ต้นหวาย มาประกอบในงานจักสาน เป็นต้น

2. การจัดแบ่งประเภทเครื่องจักสานตามประโยชน์ใช้สอย แบ่งออกเป็น 7 ประเภท (วัฒนธรรม จุฑะวิภาต. 2545.) คือ

- เครื่องจักสานที่เป็นภาชนะ เช่น กระบุง กระจาด กระติบ ตะกร้า กระเช้า กระพอก บุงกี หลัว ตะกล้า ฯลฯ
- เครื่องจักสานสำหรับตกแต่งและดวง เช่น กระขอม กระชู่ สัต ฯลฯ
- เครื่องจักสานที่ใช้ในครัวเรือน เช่น กระด้งพัดข้าว พัด กระชอม ตะแกรง ฝาชี กระด้ง หวด เสื่อลำแพน ฯลฯ
- เครื่องจักสานที่ใช้ในการขนส่งสินค้า เช่น เข่ง ตะลอม
- เครื่องจักสานที่ใช้ในการดักสัตว์ เช่น กระชัง ข้อง ชะนาง ลอบ สุ่ม ไซ กระบัง กระชู่ ตะข้อง ตะแกรง จั่น กรงนก ฯลฯ
- เครื่องจักสานที่ใช้ประกอบครัวเรือน รวมไปถึงเครื่องจักสานที่ใช้ในการตกแต่งบ้าน เช่น ฝาบ้าน ฝาขัดแตะ แผงรั้ว มู่ลี่ พื้นบ้าน หลังกา ฝาชี ตะกร้า กระบุง โคมไฟ ที่รองจาน ที่รองแก้ว กระจาด และถาด เป็นต้น ฯลฯ

- เครื่องจักสานที่ใช้เป็นเครื่องเล่นเช่น ตะกร้อ ปลายตะเพียนแขวน

3. กระทรวงอุตสาหกรรม จัดแบ่งประเภทผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานออกเป็น 10 ประเภท

- ผลิตภัณฑ์ทั่วไปที่ใช้ในครัวเรือนและในชีวิตประจำวันแบ่งออกเป็น
 - ใช้ในครัวเรือน เช่น กระชอน กระตืบ ฝาชี กระชอม เป็นต้น
 - ใช้ในเรือน เช่น กระจาด ตะกร้า กลัก ลูกเหมือ กระเป่า เป็นต้นใช้สำหรับกระเดียด หาบ แบก หรือใส่ของขนาดใหญ่ เช่น กระจาดหาบ โต๊ะ กระบุง บุงข้างเจือ เป็นต้น
- ผลิตภัณฑ์เกี่ยวกับเครื่องมือเครื่องใช้ในการเกษตร เช่น ครุฑีข้าว สะล้อ วี จั่ว สาดหอบข้าว เป็นต้น

- ผลิตภัณฑ์ที่ใช้ในการดักจับป้องกันรักษาและเลี้ยงดูสัตว์ เช่น สุ่ม หุ่น ยอ ชะนาง กระจับ ลอบ งาโหลง แร้วสวรรค์ ฟาลัน ตะข้อง ไม้ตะขาบ เกาะโป่ง เป็นต้น

- ผลิตภัณฑ์ที่เกี่ยวกับที่อยู่อาศัยและเครื่องเรือนต่างๆ เช่น ขัดแตะ เสื้อลำแพน เสื้อ กระจุค เสื้อเหย่ง เสื้อปาหนันหรือเสื้อลำเจียก เสื้อหวาย โต๊ะ เตียง เก้าอี้หวาย เปล

- ผลิตภัณฑ์เกี่ยวกับเครื่องประดับของที่ระลึก และเครื่องป้องกันร่างกาย เช่น งอบ จาก ลา เปี้ยว โล่ เกราะ

- ผลิตภัณฑ์ที่ใช้ในงานอาชีพ เช่น ไน ชุน ตะกรน ก๊วกฝ้าย เป็นต้น

- พาหนะ เช่น เลื่อน

- ผลิตภัณฑ์ที่ใช้ในงานการชั่ง ตวง วัด ได้แก่ ชัด กระออม กระชู กระบุง เป็นต้น

- ผลิตภัณฑ์เกี่ยวกับเครื่องดนตรี กีฬา อาวุธ เช่น แคน อังกะลุง คันทับ ผธนู

หหลวง- ผลิตภัณฑ์เกี่ยวกับพิธีกรรมความเชื่อต่างๆ เช่น ตุ้ง โจ เฉลว ขันกะหย่อง เป็นต้น

วิบูลย์ ลีสุวรรณ จัดแบ่งประเภทงานจักสานตามหน้าที่ใช้สอยเป็น 7 ประเภทดังนี้

- งานจักสานที่ใช้ในการบริโภค ได้แก่ ช้ำ หรือหวด กระติบ แอบข้าว หวดนึ่งข้าวเหนียว ก่องข้าว กระซอน กระดัง เป็นต้น

- งานจักสานที่ใช้เป็นภาชนะ ได้แก่ ด้ว กระบุงหรือหลัว กระจาด ช้ำ กระทาย กะโล่ กระดัง ตะกร้า ชะลอม เป็นต้น

- งานจักสานที่ใช้เป็นเครื่องตวง ได้แก่ กระออม กระชู กระบุง ชัด เป็นต้น

- งานจักสานที่ใช้เป็นเครื่องเรือนและเครื่องลาด ได้แก่ เสื้อชนิดต่างๆ เช่น เสื้อลำแพน เสื้อกระจุค เสื้อเหย่ง เสื้อปาหนัน หรือเสื้อลำเจียก เสื้อหวาน เป็นต้น

- งานจักสานที่ใช้ป้องกันแดดฝน ได้แก่ งอบ หมวก ก๊วก งอบเมงดา จากรา หมวกจีน เป็นต้น

- งานจักสานที่ใช้ในการดักจับสัตว์ ได้แก่ ลอบ ไซ อีจู้ ชะนาง จัน นั้งได้ นอนได้ แงบ สุ่ม ตะข้อง เป็นต้น

- งานจักสานที่ใช้เกี่ยวกับความเชื่อ ประเพณี และศาสนา ได้แก่ ก่องข้าว ขวัญข้าว ช้ำ สำหรับใส่พาน สลาก เบ็งหมาก เฉลวที่ใช้สำหรับปักในนา และในหม้อยา ตุ้ง สามเหลี่ยม สำหรับปักหม้อยา เป็นต้น

สรุป จากแนวความคิดการจัดแบ่งกลุ่มงานเครื่องจักสานในการศึกษาครั้งนี้จัดแบ่งงานเครื่องจักสานออกเป็น 4 ประเภท คือ

1. เครื่องจักสานประเภทที่ใช้ในบ้าน
2. เครื่องจักสานประเภทบรรจุของ
3. เครื่องจักสานประเภทเครื่องมือ เครื่องใช้
4. เครื่องจักสานประเภทศิลปหัตถกรรม

2.4 วัสดุที่ใช้ในการผลิตเครื่องจักสาน

เครื่องจักสานสามารถใช้วัสดุจากธรรมชาติหรือกึ่งธรรมชาติในการผลิต หรือ ใช้ทั้งวัสดุจากธรรมชาติและกึ่งธรรมชาติในการผลิตเป็นเฟอร์นิเจอร์ โดยใช้วัสดุโลหะเป็นเฟรมหรือโครงสร้างของเครื่องเรือน หลังจากที่มีมนุษย์รู้จักการใช้หนังสัตว์ หรือเส้นใยจากขนสัตว์ในการประกอบชิ้นส่วนขนาดเล็กใช้ทำเป็นตะกร้า และใช้ขนสัตว์ในการทำวัสดุเครื่องสาน

เครื่องจักสานที่มีการผลิตจากอดีตถึงปัจจุบันนี้ เนื่องมาจากสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ตามสภาพภูมิศาสตร์ เป็นแรงผลักดันที่ทำให้เกิดงานจักสานที่สำคัญทางหนึ่ง เพราะคนไทยส่วนใหญ่มีอาชีพทางด้านเกษตรกรรม จึงจำเป็นต้องทำมาหากินตามสภาพสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น ดังนั้นการทำเครื่องจักสานจึงเกิดขึ้นเพื่อสนองความจำเป็นในเบื้องต้นของการดำรงชีวิต และเครื่องจักสานสามารถสนองความต้องการด้านประโยชน์ เพื่อให้เกิดความสะดวกสบายได้ดีกว่าเครื่องมือชนิดอื่น อีกทั้งชาวชนบทยังสามารถจัดทำขึ้นใช้ได้เองจากวัสดุที่มีในท้องถิ่น การทำเครื่องจักสานตามแรงผลักดันที่เห็นได้ชัด คือ เครื่องมือเครื่องใช้ในการจับปลาในแต่ละภูมิภาคของประเทศ มูลเหตุที่เกิดจากความเชื่อ ขนบประเพณีและศาสนา เครื่องจักสานจำนวนไม่น้อยเกิดขึ้นจากผลความเชื่อตามประเพณีและศาสนาของท้องถิ่น ดังจะเห็นได้จากการสานเสือป่านั่น หรือเสือใบลำเจียก เพื่อใช้ในการงานแต่งงานของคนในภาคใต้ วัสดุที่ใช้ในการผลิตผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานได้แก่ ไม้ไผ่ หวาย ใบ ก้านลาน ตันกก ก้านผักตบชวา ย่านลิเภา ไยกล้วย ปอ ป่าน และวัสดุจากธรรมชาติ จากการศึกษาโดยการทดลองพบว่า การใช้วัสดุจากธรรมชาติมีปัญหาเรื่องการรบกวนของแมลง ความชื้นในอากาศ ฝุ่นละออง โดยเฉพาะมีแมลงรบกวนสูงมากทำให้ผู้ผลิตงานจักสานจำนวนมากหันมาใช้วัสดุผลิตจากกากปิโตรเลียม หรือเม็ดพลาสติก

- ไม้ไผ่ ไม้ไผ่ เป็นวัตถุดิบหลักที่ใช้ในการจักสาน ควรเลือกไม้ไผ่ที่มีลำต้นตรง อายุประมาณ 2-3 ปี อายุของไผ่มีผลต่อความเหนียวและสีของเนื้อไม้ ถ้าเป็นไม้ไผ่ที่มีอายุต่ำกว่า 2 ปี ไม้ไผ่มีลักษณะอ่อนเกินไปมีความเหนียวไม่พอที่จะนำมาใช้ในการสาน และถ้าเป็นไม้ไผ่ที่มีอายุมากกว่า 3 ปี เนื้อไม้มีลักษณะกรอบแตกหักง่าย

ไม้ไผ่เป็นพืชใบเลี้ยงเดี่ยวในวงศ์ Graminae เช่นเดียวกับหญ้า ไม้ไผ่มีอายุยืนยาวหลายปี มีลำต้นกลมภายในกลวง มีข้อกระจายอยู่ทั่วไปเพื่อเสริมความ

แข็งแรงให้กับลำต้นประสานกันแน่นมีความเหนียวและหยุ่นตัว สามารถนำมาตัดโค้งงอได้ตาม

ต้องการ ผิวของลำไม้ไผ่จะเรียบเป็นมันดูสวยงาม มีถิ่นกำเนิดและกระจายพันธุ์อย่างกว้างขวางทุก ส่วนของโลก ทั้งเขตร้อน เขตอบอุ่นและเขตหนาว ในเขตร้อนกระจายตัวมากที่สุด ไม้ไผ่เป็นดัชนี ในการบ่งชี้ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ดินบริเวณที่มีไม้ไผ่ว่าพื้นที่ดินบริเวณนั้นมีความอุดมสมบูรณ์ มากน้อยเพียงใดด้วย ถ้ามีใบไม้เขียวคงที่แสดงว่ามีน้ำทำอุดมสมบูรณ์ มีความชุ่มชื้น แต่ถ้าใบไม้แห้ง ยืนต้นตายจำนวนมากแสดงว่ามีปัญหาเรื่องน้ำในพื้นที่ดินบริเวณนั้น

ไม้ไผ่ในประเทศไทย มี 13 สกุล 90 ชนิด ไม้ไผ่สามารถขยายพันธุ์หรือเจริญเติบโตได้ รวดเร็วการเจริญเติบโตของไม้ไผ่ขึ้นอยู่กับความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับสภาพความชื้น ผู้ทำ งานเครื่องจักสานใช้ไม้ไผ่สีสุกที่ขึ้นอยู่ในท้องถิ่นจำนวนมาก มีไม้ไผ่ขึ้นอยู่บริเวณริมคลองตาม ธรรมชาติ ชาวนาปลูกไม้ไผ่สีสุกไว้บริเวณหัวไร่นาเพื่อใช้เป็นสัญลักษณ์บอกเขตการครอบครอง พื้นที่แทนการใช้รั้วลวดหนามหรือเสารั้วกันเขตเหมือนที่คนในเมืองใช้บอกเขตพื้นที่ ไม้ไผ่สีสุกขึ้น ได้ดีบริเวณที่มีดินเหนียวปนทรายหรือดินร่วน บริเวณที่ราบต่ำ ๆ ริมแม่น้ำลำคลอง ไม้ไผ่ขึ้นปะปน กับไผ่ชนิดอื่น ต่อมาประชากรทำนาน้อยลง เปลี่ยนผืนนาให้เป็นไร่หรือทำอุตสาหกรรมแทน พื้นที่ นาลดลง มีการตัดไม้ไผ่สีสุกมากทำให้ไม้ไผ่สีสุกลดปริมาณลงมากผู้ที่ทำจักสานจึงใช้ไม้ไผ่รวกหรือ บางท้องถิ่นเรียกว่าไม้ไผ่ปล่องยาว ไผ่ซาง และไผ่ตง แทนไม้ไผ่สีสุก ชนิดของไม้ไผ่ที่นำมาใช้ทำ เครื่องจักสาน

ไม้ไผ่สีสุก ไม้ไผ่รวก ไม้ไผ่ปล่องยาว ไผ่ซาง ไผ่ตง ไผ่เลี้ยง ไผ่รวกดำ ไผ่ขาวหวาน ไผ่รวกเป็นไม้ไผ่ขนาด กลาง ลำต้นมีเส้นผ่าศูนย์กลางราว 3-9 เซนติเมตร ลำต้นสูงราว 6-18 ขึ้นเป็นกอๆ ไม่แน่นมาก ถ้าปลูก ในดินที่อุดมสมบูรณ์จะสูงใหญ่ ปัจจุบันมีมากใน จังหวัดตราดและจังหวัดจันทบุรี มีพ่อค้านำมาขาย ในตลาดเขามิด และมีร้านไม้ไผ่รับซื้อเพื่อนำมา ขายต่ออีกทอดหนึ่ง ไม้ไผ่รวกที่มีจำหน่ายอาจเป็น ไม้ยาวทั้งต้น หรือไม้ที่มีหลายลำปล้องต่อกัน ร้านที่ รับซื้อไม้ไผ่นำมาตัดออกทีละปล้อง จำหน่ายราคา ปล้องละประมาณ 6-12 บาท แล้วแต่ความสั้นยาวของลำ

ไผ่สีสุก (Giant Thorny Bamboo) เชื่อกันว่าเป็นไม้ดั้งเดิมในหมู่เกาะอินเดียตะวันออก ใน ประเทศไทยมักขึ้นอยู่ตามที่ราบลุ่มริมห้วย แม่น้ำ และมักปลูกรอบๆ บ้านตามแถบชนบท โดยไผ่สีสุก มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Bambusa blumeana* Schult, Class : Liliopsida, Order : Poales, Family :

สูงประมาณ 10-20 เมตร เส้นผ่านศูนย์กลางลำต้น ประมาณ 8-12 เซนติเมตร (3-5 นิ้ว) เนื้อไม้หนา ประมาณ 0.5-1 เซนติเมตร ส่วนโคนจะมีเนื้อหนา ประมาณ 1.5 เซนติเมตร (ประมาณ 0.7 นิ้ว) ลำต้นมี สีเขียวสด ผิวเป็นมัน ข้อไม้พองออกมา (ไม่ค่อยโปน) ปล้องยาวประมาณ 25-60 เซนติเมตร บริเวณ ข้อจะมีกิ่งแขนงแตกออกมาตั้งฉากกับลำโดยที่กิ่งจะแตกออกมาหนาแน่นมากบริเวณโคน และบริเวณข้อ ของกิ่งแขนงมีหนาม โดยมีกลุ่มละ 3 หนาม โดยหนามตรงกลางจะยาวที่สุดเป็นหนามหลัก และมี หนามข้างๆ 2 หนาม และมีลักษณะโค้งงอ สีของกิ่งไผ่สีสุกจางกว่าสีลำหรือมีสีปนเหลือง เนื่องจากไผ่ สีสุกกับไผ่ป่าหากดูผิวเผินจะคล้ายกันมาก แต่สามารถสังเกตได้จากลักษณะของกอ โดยไผ่สีสุกกอจะ แน่นกว่า กิ่งแขนงสีออกเหลือง และหนามที่โค้งงอโดยที่หนามของไผ่ป่าจะตรง กาบหุ้มลำหนา ลักษณะเหมือนหนัง ด้านนอกมีขนสีน้ำตาลเข้ม ยาวประมาณ 12-15 เซนติเมตร กว้างประมาณ 7-10 เซนติเมตร มีแถบสีน้ำตาลม่วงและเหลืองเมื่อยังอ่อน ตามขอบมีขนยาว กระฉาบแคบมาก หยักลึก ประมาณ 0.2 มิลลิเมตร ใบมีขนาดเล็ก ปลายใบเรียวแหลม โคนใบเป็นรูปกลม ใบยาว 10-20 เซนติเมตร กว้าง 0.8-2 เซนติเมตร ใต้ใบมีสีเขียวอมเหลือง เมื่อมองทรงพุ่มรวมๆ แล้วกอจะออกเป็นสี เหลืองๆ จึงเป็นที่มาของคำว่า สีสุก เส้นลายใบมี 5-9 คู่ ขอบใบคายและสาก ก้านใบสั้น หน่อมีขนาด ใหญ่ หนักประมาณ 3-5 กิโลกรัม มีกาบหุ้มสีเหลือง ขนที่หน่อมีสีน้ำตาล การใช้ประโยชน์นั้นใน ชุมชนชนบทมักปลูกไว้รอบบ้านเป็นรั้วกันขโมย กันลม และยังเชื่อกันว่าสามารถกันผีได้อีกด้วย โดยเฉพาะผีกระสือ เพราะหากเข้าใกล้อาจถูกหนามเกี่ยวใส่ได้

หน่อ ใช้ประกอบอาหารในรูปของหน่อไม้สด และรูปหน่อไม้ดอง โดยหน่อเมื่ออยู่ใต้ดิน ทำอาหารได้ มีรสดี หวานอร่อย เมื่อโผล่พ้นดินประมาณ 20-30 เซนติเมตร มักเอาไปทำหน่อไม้ดอง จะให้รสเปรี้ยว สีขาว และเก็บได้นาน โดยไม่เปื่อยเหมือนหน่อไม้ชนิดอื่นๆ เนื้อไม้หนาแข็งแรง ใช้ สร้างบ้านได้ทนทาน ทำเครื่องจักสาน เครื่องใช้ในการประมง ใช้ในการทำนังร้านก่อสร้าง ส่วนโคน นิยมใช้ทำไม้คานหาบหาม เพราะมีแรงสปริงตัวที่ดี นอกจากนี้ เนื้อไม้สีสุกให้เนื้อเยื่อสูง สามารถใช้ ทำกระดาษาได้ และยังใช้ทำเป็นสมุนไพรได้อีกด้วย เช่น ยอดอ่อน ที่มีใบม้วนอยู่ 3 ยอด หรือใช้ราก (rhizome) ดมน้ำคั้น จะช่วยขับปัสสาวะ หน่อไม้ตาเต่า (เป็นหน่อที่เกิดจากตาไม้ไผ่หรือที่แขนง) รส ขื่นขมแก้ตับหย่อน แก้กระษัย เป็นต้น นอกจากนี้ ไผ่สีสุกยังเป็นไม้ไผ่ที่นิยมใช้ในการจักสาน โดยเฉพาะบริเวณแถวอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี ซึ่งเป็นแหล่งใหญ่ของเครื่องจักสานมีลวดลาย สวยงามเฉพาะตัว และสืบทอดทั้งลวดลายและมีมือต่อๆ กันมา เนื่องจากชื่อที่เป็นมงคล คนโบราณ หรือในชุมชนชนบทจึงนิยมปลูกไผ่สีสุกไว้ ทางทิศตะวันออกหรือทิศบูรพา เพราะชื่อ สีสุก อันเป็น มงคลนามพร้อมทั้งคำว่ามั่งมีศรีสุข ถือเป็นเคล็ด จากชื่อเรียกเขาเป็นสิริมงคล เพื่อให้เกิดความสุข ความเจริญ อยู่เย็นเป็นสุขนั่นเอง นอกจากนี้ไผ่สีสุกจะเป็นต้นไม้ตามทิศแล้ว ยังเป็น 1 ในไม้มงคล 9 ชนิด ที่จะต้องหาไว้เพื่อความเป็นสิริมงคลในการก่อสร้างอาคารโดยก่อนก่อสร้างนิยมทำพิธีวางศิลา ฤกษ์ โดยใช้ไม้มงคล 9 ชนิด ปักหรือปลูกลงพื้นดินเสียก่อน ไม้มงคล 9 ชนิด ที่ว่าไปนั้น ได้แก่ ไม้

กันเกรา (ป้องกันอันตราย) ไม้พะยูน (พุงฐานะให้ดีขึ้น) ไม้สัก (ศักดิ์ศรี มีเกียรติ อำนาจบารมี) ไม้ทรงบาดาล (ความมั่นคง) ไม้สีสุก (สุขภาพ สบายใจ) ไม้ทองกลาง (มีทรัพย์สินเงินทอง) ไม้ชัยพฤกษ์ (การมีโชคชัย) ไม้ขนุน (ขนุนให้ดีขึ้น ร่ำรวยขึ้น) ไม้ราชพฤกษ์ (ความเป็นใหญ่และมีอำนาจวาสนา) จากคุณสมบัติและการใช้เป็นปริมาณมากดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ย่อมถือว่าไม้สีสุกเป็นไม้เศรษฐกิจชนิดหนึ่ง แต่ในการปลูกเพื่อทำเป็นธุรกิจนั้น ต้องมีการจัดการที่ดี ทั้งในเรื่องของดินและน้ำ ไม้ส่วนมากชอบดินร่วนปนทราย ไม่ชอบดินเหนียว ชอบอากาศชื้น มีน้ำเพียงพอ ไม้สีสุกมีความทนทานต่อน้ำท่วมได้มากกว่าไม้ชนิดอื่นๆ ซึ่งสังเกตได้จากถิ่นกำเนิด และพบมากตามที่ราบลุ่มใกล้แหล่งน้ำ แต่การจัดการอีกอย่างหนึ่งที่สำคัญเลยก็คือเรื่องของหนาม สามารถทำได้โดยตัดกิ่งแขนงที่แตกออกมา ซึ่งต้องตัดในช่วงที่กิ่งยังอ่อนอยู่ และต้องตัดให้ชิดกับลำต้น ไม่ควรปล่อยให้หนามยาวเลยเวลาที่ควรตัด เนื่องจากการแตกกิ่งแขนงหนาแน่นของไม้ชนิดนี้ และเมื่อกิ่งแก่จะแข็ง ทำให้ยากต่อการเข้าไปตัด ส่วนการขยายพันธุ์ไม้สีสุกนั้น วิธีที่นิยมใช้คือ ใช้ปล้องกิ่งตัด การขยายพันธุ์วิธีนี้นิยมใช้กับไม้ไม้ชนิดที่ไม่ค่อยออกเมล็ด หรือไม้ไม้ที่มีลำต้นค่อนข้างใหญ่ ทำได้ง่ายและให้จำนวนมาก โดยนำลำไม้อายุประมาณ 1-3 ปี (ยิ่งอ่อนยิ่งดี แต่ไม่ควรต่ำกว่า 1 ปี) ตัดทอนเป็นท่อนๆ แต่ละท่อนให้มีข้อติดอยู่ (อาจมี 1 หรือ 2 ข้อ ก็ได้ เพราะตรงข้อจะเป็นตัวออกรากแตกกิ่ง) นำไปวางหรือชำไว้ในแปลงชำหรือในถุง ที่เป็นดินร่วนปนทรายระบายน้ำดี เอาดินกลบตรงข้อให้มิด ระวังอย่าให้ตาตรงข้อเป็นอันตรายได้ หมั่นดูน้ำในปล้องให้เต็มอยู่เสมอ ประมาณ 10-15 วัน ตาที่ข้อของปล้องก็จะเริ่มแทงหน่ออ่อนเจริญเติบโตขึ้นมา ระยะนี้ต้องคอยระวังแมลงหรือเพลี้ยจะทำอันตรายหน่ออ่อน ต้องคอยจำกัดด้วยยาฆ่าเชื้อราและแมลง หลังจากหน่อเจริญเติบโตแข็งแรงแล้วก็จะเริ่มแตกรากลงในดินต่อไป และจะสามารถนำไปปลูกได้เมื่อชำไว้ได้ 6-12 เดือน ซึ่งหน่อและรากจะแข็งแรงเต็มที่แล้ว (สังเกตได้จากใบที่แตกและกางออกมาเต็มที่ และดึงออกจากวัสดุยากเพราะมีรากติดอยู่) จึงนำไปย้ายปลูกลงแปลงต่อไป

หวาย (Rattan)

ชื่อวิทยาศาสตร์ Calamus caesiue Blume ชื่อวงศ์ Palmae ลักษณะเป็นไม้เถา เป็นพืชที่พบทั่วไปในเขตร้อนของทวีปแอฟริกา เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั่วโลกมีหวายเกือบ 600 ชนิด เฉพาะในประเทศไทยเกือบ 60 ชนิด เช่น หวายโคก หวายตง หวายน้ำผึ้ง เป็นต้น ลักษณะโดยทั่วไปของหวายเป็นพันธุ์ไม้รอเลื้อยตระกูลปาล์ม ลำเถาชอบพันเกาะต้นไม้ใหญ่ มีกาบหุ้มต้น และมีหนามแหลม มีความเหนียว ใบเป็นรูปขนนกเล็กๆ ใบย่อยนั้นเรียวยาวมีสีเขียวสด ก้านใบหนึ่ง ๆ มีใบย่อยราว 60-80 คู่ ออกดอกเป็นช่อสีขาวปนเหลือง ผลค่อนข้างกลมเปลือกเป็นเกล็ดลูกอ่อนเปลือกสีเขียว เนื้อสีขาว ผลแก่เปลือกสีเหลือง เปลือกอ่อน เนื้อแข็ง รสเปรี้ยวฝาด หวายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญชนิดหนึ่งของประเทศในเขตร้อน โดยเฉพาะประเทศไทย ในจังหวัดสกลนครและขอนแก่น มีการปลูกหวายเชิงการค้า นิยมนำส่วนลำต้นที่สูงและมีความยืดหยุ่นมาก

เป็นพืชมาसानเป็นเฟอร์นิเจอร์ ลูกหวายอ่อนใช้กินเป็นผักจิ้มน้ำพริก แกะเปลือกออกแล้วนำไปทำส้มตำ หน่อหวายใช้ทำอาหาร เช่น แกงอ่อม ซุปหน่อหวาย ยำ ข้าวเหนียวและหวายทอดกรอบ หวายบางชนิดในผลไม้เรซินสีแดงเรียกเลื่อมมังกร ใช้เป็นยาในสมัยโบราณและใช้ย้อมสีไวโอลิน ในรัฐอัสสัม ประเทศอินเดีย ใช้หน่อหวายเป็นอาหารเช่นกัน

หวายเป็นพืชทนแล้งได้ดีการเก็บเกี่ยว จะเริ่มเก็บเกี่ยวได้เมื่อหวายมีอายุ 10 - 14 เดือน หลังย้ายลงปลูกในแปลง โดยจะตัด 2 - 3 อาทิตย์ต่อครั้ง พบในปริมาณที่มาก มีการขยายพันธุ์โดยใช้การเพาะเมล็ด หรืออาจใช้การแยกกอ แยกหน่อ หวายสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้มาก ผิวหวายเป็นวัสดุที่สำคัญในการทำเครื่องจักสาน ใช้เป็นส่วนโครงสร้างหรือส่วนที่รับน้ำหนักได้ดี เช่น ใช้ทำเครื่องเรือนเก้าอี้หวาย มีความแข็งแรงทนทาน ยึดหยุ่นได้ดีกว่าไม้ไผ่ ต้นหวายธรรมชาติชอบขึ้นในเขตร้อนชื้น มีฝนตกชุก แหล่งที่พบในเขตจังหวัดภาคใต้ของไทยเช่น ป่าเทือกเขาแก้ว ป่าคลองป้อม จังหวัดสุราษฎร์ธานี สงขลา ระนอง กระบี่ จังหวัดปัตตานี มีหลากหลายชนิดสายพันธุ์ แต่ที่พบมากเป็นหวายในสกุล Calamus หวายที่นิยมนำมาใช้ในงานจักสาน เป็นหวายชนิดผิวแข็ง ได้แก่ หวายแดง หวายกาหลง หวายหอม หวายชุมพร หวายโอมัด หวายจันทา ฯลฯ นอกจากใช้หน่อผลใช้ทำอาหาร ลำต้นใช้ทำเครื่องเรือนแล้วก้านใบที่มีหนวยยังนำมาใช้ทำรั้วป้องกันคนและสัตว์ได้

กก เป็นไม้ล้มลุก (herb) อยู่ในวงศ์ (family) Cyperaceae มีชื่อสามัญเรียกว่า Sedge พบว่ามีกกระจายอยู่ทั่วโลก มีประมาณ 4000 ชนิด ชอบที่ชื้นแฉะ ขึ้นในที่ระดับต่ำตามหนอง บึง ทางระบายคันคูน้ำและโคลนเลน ใน 46 ประเทศจัดกเป็นวัชพืชในนาข้าว และกกทรายหรือกกหัวแดง (Cyperus iria)พบใน 22 ประเทศ มีหลายชนิดใช้เป็นอาหาร เช่น Eleocharis toberosa และ Scirpus toberosusและหลายชนิดใช้สานเสื่อทำกระจาด กระเช้า หมวก เช่น Scirpus mucronatus, Lepironia mucronata, Carex brizoides เป็นต้น

ต้นกก มีรูปร่างลักษณะและนิเวศวิทยาเหมือนหญ้ามาก มีลักษณะที่แตกต่างจากหญ้า คือ กกมักมีลำต้นตัน (solid) และเป็นสามเหลี่ยมหรือสามมุม (three-angled) บางชนิดมีผนังกั้นแบ่งเป็นห้อง ๆ (septate) มีกาบใบอยู่ชิดกันมาก และที่สำคัญคือเกือบไม่มีลิ้นใบ (ligule) บางชนิดไม่มีลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของกก คือ ดอกแต่ละดอกจะมี glume ห่อหุ้มหรือรองรับเพียงอันเดียว กกมีไหล (rhizome) เลื้อยไปได้ดินและจากไหลก็จะแตกเป็นลำต้น เรียกว่า culm ที่ต้น (solid) โผล่พื้นขึ้นมาเหนือดิน และเมื่อผ่าลำต้นดูตามขวาง (cross-section) จะมีลักษณะเป็นสามเหลี่ยมหรือสามมุมดังได้กล่าวมาแล้ว ลำต้นกกจะไม่แตกกิ่งเหมือนพืชชนิดอื่น ใบของกกเหมือนกับใบของหญ้า แต่จะเรียงตัวอัดกันแน่นเป็นสามมุมหรือสามตำแหน่งรอบโคนต้นและมีกาบ (sheath) ห่อหุ้มลำต้นและไม่มีลิ้นใบ (ligule) ข้อดอกกกจะเกิดที่ปลายลำต้นเป็นหลายแบบ เช่น panicle, umbel หรือ spike และมีดอกขนาดเล็กเป็นทั้งดอกที่สมบูรณ์และไม่สมบูรณ์เพศ โดยมีดอก

รวมเรียกว่า spikelet ซึ่งประกอบด้วยดอกย่อย(floret) หนึ่งหรือหลายดอก แต่ละดอกมี glume หรือ ริวประดับ (bract) รองรับส่วนกลีบดอกหรือ perianth นั้นไม่มีหรืออาจมีแต่เปลี่ยนรูปร่างไปเป็นเกล็ด (scale) หรือขนแข็งเล็ก ๆ (bristle) ในดอกกจะมีเกสรเพศผู้(filament) แยกกันอยู่ ส่วนเกสรเพศเมียจะมีก้านแยกเป็นสอง – สามแฉกหรือบางครั้งแยกเป็นสอง – สามเส้นและมีรังไข่อยู่เหนือกลีบดอก (supreior) ภายในมีห้องเดียวและมีหนึ่งเมล็ดชนิดของกก Carex เป็นไม้ล้มลุกอายุหลายฤดู ลำต้นตั้งตรงเป็นสามเหลี่ยม บางชนิดมีไหลเลื้อยไปได้ดินใบเรียวยาวแคบช่อดอกมีทั้ง panicle, raceme และ spike มีดอกรวมหรือ spikelet ประกอบด้วยดอกย่อย (floret) เพียงดอกเดียว หรือ spikelet เท่ากับ floret มีทั้งดอกที่มีก้านและไม่มีก้านดอก และไม่มีกลีบดอกส่วนดอกเป็นดอกไม่สมบูรณ์เพศ หรือมีเพศแยกกันอยู่คนละดอก แต่อยู่ในช่อดอกเดียวกันและเกสรเพศผู้มี 3 อันเนื่องจากกกมีลักษณะคล้ายหญ้า จึงทำให้มีผู้เรียกเป็นหญ้าด้วย แต่ความจริงแล้วน่าจะเรียกว่ากกมากกว่าซึ่งจะได้แยกออกไปจากหญ้าได้บ้าง เช่น

1. หญ้าคมบาง (กกคมบาง) *Carex baccans* Nees
2. หญ้าคมบาง (กกคมบาง) *Carex stramentita* Boot
3. หญ้าคมบางเล็ก (กกคมบางเล็ก) *Carex indica* Linn.
4. หญ้าคมบางขาว (กกคมบางขาว) *Carex cruciata* Vahl
5. หญ้ากระทิง (กกกระทิง) *Carex thailandica* T. Koyama
6. หญ้าดอกดิน (กกดอกดิน) *Carex tricephala* boeck.

สกุล *Carex* มีหลายชนิดที่ใช้ประโยชน์ได้แต่ไม่มีในเมืองไทย เช่น

1. *Carex atherodes* ในทวีปอเมริกาใช้ทำหญ้าแห้ง (hay)
2. *Carex brizoides* ในยุโรปใช้สานกระจาด กระเช้า
3. *Carex dispalatha* ในญี่ปุ่นใช้ทำหมวก

Cyperus เป็นไม้ที่มีอายุฤดูเดียวและหลายฤดู มีทั้งต้นตั้งตรง ลำต้นตั้งเป็นสามเหลี่ยม บางครั้งก็กลม ใบเหมือนใบหญ้า ใบบริเวณที่อยู่แถบโคนต้นจะเปลี่ยนเป็นเกล็ดหรือแน่นห่อหุ้มโคนต้นและไหล ช่อดอกเกิดที่ปลายต้นเป็นหลายแบบ ดอกรวม (spikeltet) ประกอบด้วยดอกย่อย (floret) ดอกเดียวหรือหลายดอกและเป็นดอกที่สมบูรณ์เพศ มีเกสรเพศผู้ 1 – 3 อัน เกสรเพศเมีย 2 – 3 แฉก พืชสกุลนี้มีหลายชนิดเป็นวัชพืช เป็นสมุนไพรประกอบยารักษาโรค เป็นอาหารและใช้ทำภาชนะเครื่องใช้ต่าง ๆ *Cyperus* ชนิดต่าง ๆ ได้แก่

1. กกขนาก *cyperus difformis* L. เป็นวัชพืชในนาข้าวและพืชไร่ ลักษณะคล้ายกกทั่วไป แต่ที่สังเกตง่ายคือ ดอกมีขนาดเล็กจะรวมกันอยู่เป็นกลุ่มคล้ายหัวกลมๆ

2. กกทรายหรือกกหัวแดง *Cyperus iria* เป็นวัชพืชพบในนาข้าวและพืชไร่ เช่นเดียวกับ กกขนาก ลักษณะที่เด่นของวัชพืชนี้คือรากมีสีแดงปนเหลือง ช่อดอกสีเหลืองกระจายกว้าง ใบประดับอันล่างสุดที่รองรับช่อดอกมีความยาวกว่าช่อดอก

กกชนิดอื่น ๆ ที่เป็นวัชพืช เช่น

1. กกขี้หมา (*Cyperus polystachyos* Roxb)
2. กกนา *Cyperus haspan* Linn.)
3. กกเรียงกา (*Cyperus digitatus* Roxb.)
4. กกเรียงกาป่า (*Cyperus cuspidatus* Kunth.)
5. กกลังกา (*Cyperus alternifolius* Linn.)
6. กกเล็ก (*Cyperus pulcherrimus* Willd. & Kunth)

กกบางชนิดที่ใช้เป็นสมุนไพรประกอบยารักษาโรคได้ ได้แก่

1. กกขี้หมา (*Cyperus polystachyos* Roxb.)
2. กกสามเหลี่ยม (*Cyperus malaccensis* Lamk.)

กกหลายชนิดที่ใช้เป็นอาหารได้แต่ไม่มีในเมืองไทย เช่น *Cyperus sculentus* ภาษาอังกฤษเรียกว่า Chuta earth almond, tiger nut หรือ rush nut มีไหลซึ่งเป็นที่ใช้เก็บอาหารใช้กินได้ ใช้ไหล (rhizome) แก้วโรคกระเพาะและแก้อาการท้องผูก

มีกกอีกหลายชนิดใช้ประโยชน์ได้แต่ไม่พบในเมืองไทย เช่น *Cyperus articulatus* และ *Cyperus longus* ภาษาอังกฤษเรียก galin gale มีไหลที่มีกลิ่นหอมใช้ในอุตสาหกรรมทำน้ำหอม ได้ *Cyperus malacopsus* และ *Cyperus tegetiformis* ภาษาอังกฤษเรียก Chinese mat grass ใช้ทำเสื่อ เช่นเดียวกับกกสานเสื่อ หรือกกจันทบุรี (*Cyperus corymbosus*) หรือกกน้ำเต็ม ซึ่งมีปลูกันแพร่หลายในเมืองไทย ส่วนกกอียิปต์ (*Cyperus papyrus* Linn.) ภาษาอังกฤษเรียก papyrus หรือ paper reed นั้นแพร่เข้ามาในเมืองไทยนานแล้ว ชอบขึ้นในที่ที่มีน้ำขังมีลำต้นกลม ผิวลำต้นเขียวเป็นมัน ดอกออกเป็นช่อกระจุกกลม ๆ ที่ปลายต้นช่อดอกแต่ละช่อจะมีก้านเป็นเส้นเล็กฝอยชูช่อยาวออกไปเหมือนคนผมยุ่ง ในอียิปต์โบราณใช้ลำต้นทำกระดาษ แต่ในปัจจุบันเลิกใช้

Fimbristylis เป็นไม้ล้มลุกอายุฤดูเดียวและหลายฤดู มีไหลสั้น ๆ ลำต้นตั้งตรงมีทั้งต้นกลมและเป็นเหลี่ยม ใบรวมกันอยู่ที่โคนต้น ช่อดอกเกิดที่ปลายต้นคล้ายสาก *Cyperus* มีดอกรวม (spikelet) ประกอบด้วยดอกย่อย (floret) ตั้งแต่หนึ่งถึงหลายดอก และเป็นดอกที่สมบูรณ์เพศมีเกสรเพศผู้ 1 – 3 อัน เกสรเพศเมียมี 2 – 3 แฉก กกสกุลนี้พบบ่อยมากเป็นวัชพืช พวกที่ใช้เป็นสมุนไพรประกอบยารักษาโรค เช่น กกรัตเขียด (หญ้าหนวดแมว) (*Fimbristylis milliaces* Vall) และกกหัวขอ (หญ้าหัวขอ) (*Fimbristylis aestivalis* Vahl) ใช้ทาแผลงูกัดและแก้โรคผิวหนัง

ตามลำดับ สำหรับพวกที่เป็นวัชพืชและพบบ่อยในนาข้าว และแปลงปลูกพืช เช่น กกเปลือก กระเทียมทราย (*Fimbristylis acuminata* Vahl) กกนิ้วหนู (*Fimbristylis dichotoma* Vahl) กกกุ๊กหมู (*Fimbristylis monostachyos* Hassk.) เป็นต้น

Scirpus เป็นไม้อายุฤดูเดียวและหลายฤดูมีไหลใต้ดิน ลำต้นตั้งตรงเป็นเหลี่ยม บางครั้งเกือบกลม บางชนิดจมอยู่ใต้ดินหรือลอยที่ผิวน้ำ ใบมีรูปร่างแตกต่างกันออกไป บางครั้งก็ไม่มีช่อดอกเกิดที่ปลายต้น บางครั้งเกิดที่ด้านข้างของลำต้นแต่ก่อนไปทางส่วนยอด ดอกรวม (spikelet) ประกอบด้วยหลายดอกย่อย (floret) และเป็นดอกที่สมบูรณ์เพศมีเกสรเพศผู้ 1 – 3 อัน และเกสรเพศเมีย 2 – 3 แฉก พวกที่เป็นวัชพืชและรู้จักกันดีคือ กกสามเหลี่ยมหรือกกตะกรับ (*Scirpus grosus* L.f) มีลำต้นตั้งตรงมีขนาดใหญ่และเป็นสามเหลี่ยม ผิวลำต้นเรียบเป็นมัน ช่อดอกเกิดที่ปลายต้น ในสมัยอินเดียโบราณใช้เป็นยาแก้ท้องเสีย และลำต้นใช้สานเสื่อและทำเชือกได้ ส่วนกกทรงกระเทียม (*Scirpus articulatus* Linn.) ใช้เป็นยาระบายหรือยาขับถ่าย อีกชนิดหนึ่งมีปลูกกันมากในจังหวัดทางภาคเหนือของประเทศไทย คือ กกกลมหรือกกยูนนาน (*Scirpus mucronatus* Linn.) ใช้ทำเชือกและสายเสื่อโดยเฉพาะมีลำต้นเกือบกลม ตั้งตรงมีความสูงกว่ากกกลมเล็กน้อย แต่ที่ต่างกันอย่างเห็นได้ชัด คือ ช่อดอก จะเกิดเป็นช่อกระจุกทางด้านข้างของลำต้นและก่อนไปทางส่วนปลายต้น ช่อดอกเกิดจากจุดเดียวกันและกระจายออกไปรอบด้านเหมือนรูปดาว ชาวบ้านใช้วิธีแยกไหลจากคอเดิมไปขยายพันธุ์และจะตัดเมื่อมีอายุราว 3 เดือน ก่อนที่ต้นจะออกดอกใช้เวลาตากแดด 4 – 5 วัน ในต่างประเทศ เช่น อเมริกาเหนือใช้ลำต้นของ *Scirpus lacustris* สานทำกระจาดที่นั่งและสานเสื่อ อีกชนิดหนึ่ง คือ *Scirpus tataru* ใช้ทำแพ และเรือคานู (canoe) ส่วนในจีนและญี่ปุ่นใช้กินหัวของ *Scirpus tuberosus* ทั้งสามชนิดดังกล่าว ไม่มีในบ้านเรา

กกราชินี, กกรงกา, กกลังกา ชื่อวิทยาศาสตร์: *Cyperus involucratus* Roxb. ชื่อพ้อง *Cyperus alternifolius* L. ชื่อวงศ์: CYPERACEAE ชื่อสามัญ: Umbrella Plant ชื่อท้องถิ่น: กกรงกา, หญ้ากก, กกกลม ถิ่นกำเนิด: เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นไม้ล้มลุก เป็นวัชพืชน้ำที่เจริญได้ดีในช่วงฤดูฝนมีลักษณะแตกกอ ลำต้นเหนียว เมื่อออกดอกปลายฤดูฝน เมล็ดก็จะร่วงลงดิน และจะเจริญในฤดูฝนปีต่อมา การขยายพันธุ์: เพาะเมล็ด แยกกอ กกราชินี หากมองเผิน ๆ อาจจะคล้ายกับกกร่ม แตกต่างที่กกราชินีมีขนาดเล็กกว่า ใบแผ่ออกเป็นแฉกตรง ไม่ห้อยลู่ลงเหมือนกกร่ม การปลูกเลี้ยง ถ้าปลูกในบ่อหรือสระจะงามและโตเร็วกว่าในกระถาง เพราะได้รับน้ำและธาตุอาหารที่มากกว่า ถ้าปลูกในกระถางต้องมีน้ำเลี้ยงต้นไม่ตลอดยาให้น้ำแห้งต่ำกว่าโคนราก ถ้ากอแน่นควรแยกปลูก เป็นไม้ที่ชอบแดดเต็มวัน แต่ก็สามารถนำมาประดับไว้ในหรือห้องน้ำได้ แต่ควรหมั่นให้ต้นไม่ได้รับแสงธรรมชาติบ้าง ดินปลูกใช้ดินเหนียว ปัญหาปลายใบไหม้ อาจเกิดจากต้นไม่ขาดน้ำ แล้วได้รับแสงแดดที่จัดในหน้าร้อน ทำให้ความสมดุลภายในเซลล์พืชไม่ดี จึงทำให้เกิดการไหม้ที่

ปลายใบสามารถเกิดได้ทั้งที่ใบอ่อนและใบแก่ หรือเกิดจากเชื้อโรคเข้าทำลาย หรือเกิดจากการคันไม้ ได้รับปุ๋ยที่เข้มข้นเกินไป หรือดินเค็ม ก็อาจส่งผลทำให้เกิดอาการไหม้ที่ปลายใบได้ การปลูกคันไม้ น้ำในกระถาง ควรหมุนดูแลเรื่องน้ำเป็นสำคัญ เพราะจะส่งผลกระทบต่ออาการเจริญเติบโตและควรมี การเปลี่ยนดิน หรือเปลี่ยนกระถางบ้างหรือแยกต้นปลูกเมื่อคันไม้แน่นเกินไป อาการปลายใบถ้าไหม้ ก็ใช้กรรไกรตัดส่วนที่ไหม้ทำลายเสีย

การปลูกกก

1. การเลือกที่ดิน กกชอบขึ้นในที่ดินเลน แต่ต้องอยู่ในที่ลุ่ม มีน้ำขังเสมอหรือน้ำขึ้นถึงทุก วันได้ยิ่งดี ระดับน้ำในนา กกประมาณ 25 – 30 เซนติเมตร

2. การเตรียมที่ดิน เมื่อเลือกหาพื้นที่ดินพอสำหรับปลูกกกได้แล้ว จัดการถางไถให้ดิน ชุ่ย และให้หญ้าตายเช่นเดียวกับนาข้าว เพราะหญ้าเป็นศัตรูของกกเหมือนกัน ทั้งต้องทำคันนาไว้ สำหรับขังน้ำได้เช่นเดียวกับการทำคันนาข้าว ที่ๆ สำหรับปลูกกกนี้ เรียกว่า นากก

3. การปักดำ การดำนา กกเหมือนการดำนาข้าว ใช้หัวกกที่ติดอยู่กับลำต้นตัดปลายทิ้งแล้ว ให้เหลือ ยาวเพียง 50 เซนติเมตร มัดเป็นกำ ๆ นำเอาพันธุ์เหล่านั้นไปยังนา กกที่เตรียมแล้ว แยก ออกเป็นหัว ๆ ดำลงไปบนนา กกห่างกันประมาณ 25 – 30 เซนติเมตร แต่การดำนั้นจะต้องพิจารณา ถึงพื้นที่ด้วย คือ ถ้าที่ดินคิมิปุยมาก็ดำห่างหน่อย ถ้าที่ดินไม่ดีก็ให้ดำถี่ ๆ พื้นที่ไร่หนึ่งต้องใช้หัว กกประมาณ 600 – 700 กำ

4. การบำรุงรักษา เมื่อเสร็จจากการดำเรียบร้อยแล้ว ชาวนา กกก็หมั่นดูแลที่หนัก เหลือแต่ งานเล็ก ๆ น้อย ๆ คือ

4.1 การทำรั้ว รั้วนี้เป็นรั้วป้องกันวัวควายที่จะมาเหยียบย่ำในนา กก หรือกัดกินต้นกกที่ลัด ขึ้นมา

4.2 การถอนหญ้า การถอนหญ้าในนา กก นาน ๆ จะมีการถอนหญ้าสักครั้ง เมื่อเห็นว่า มีหญ้าขึ้นมาก บางแห่งไม่ต้องถอนหญ้าเลย เพราะเมื่อกกขึ้นแน่นหนา หญ้าไม่สามารถจะขึ้นมาได้

4.3 การใส่ปุ๋ย ตามปกตินา กกเมื่อดำลงไปแล้วครั้งหนึ่งไม่ต้องดำอีกหลาย ๆ ปี บางแห่ง ไม่ต้องดำเลย 10 ปี ถึง 15 ปีก็มี เพราะตัดต้นกกไปแล้ว หัวกกยังอยู่ จะแทงหน่อขึ้นมาเป็นลำต้น อีกและเมื่อเห็นว่ากกที่ขึ้นนั้นไม่งามควรหาปุ๋ยมาใส่ลงในนา กก ปุ๋ยที่กกชอบมากที่สุด คือ ปุ๋ยขี้ เป็ด ปลาเน่าและขี้ปลา เป็นต้น

4.4 การซ่อมแซม เมื่อเห็นว่าช่วงไหนที่กกห่างหรือหัวกกตาย ไม่มีลำต้นแทงหน่อขึ้นมา ให้ใช้หัวกกดำแซมลงไปเล็กน้อยตามแต่สมควรการเก็บเกี่ยว เมื่อต้นกกที่ดำมาแก่ตัว พอแล้ว ประมาณ 4 – 5 เดือน สังเกตได้จากดอกกกมีสีเหลือง โดยมากมักจะตัดกกกันในฤดู ฝน เมื่อกกแก่เต็มที่แล้ว ถ้าไม่มีการตัดมันจะเน่าเหี่ยวแห้งฟุบลง แล้วพอฝนเริ่มตกก็แทงหน่อลัด ขึ้นมาใหม่เช่นนี้เสมอ ความยาวของต้นกกที่ยาวที่สุด ตั้งแต่ 140 – 180 เซนติเมตร

ปลายใบสามารถเกิดได้ทั้งที่ใบอ่อนและใบแก่ หรือเกิดจากเชื้อโรคเข้าทำลาย หรือเกิดจากการดันไม้ได้รับปุ๋ยที่เข้มข้นเกินไป หรือดินเค็ม ก็อาจส่งผลทำให้เกิดอาการไหม้ที่ปลายใบได้ การปลูกต้นไม้ในกระถาง ควรหมั่นดูแลเรื่องน้ำเป็นสำคัญ เพราะจะส่งผลกระทบต่ออาการเจริญเติบโตและการเปลี่ยนดิน หรือเปลี่ยนกระถางบ้างหรือแยกต้นปลูกเมื่อต้นไม้แน่นเกินไป อาการปลายใบดำไหม้ ก็ใช้กรรไกรตัดส่วนที่ไหม้ทำลายเสีย

การปลูกกก

1. การเลือกที่ดิน กกชอบขึ้นในที่ดินเลน แต่ต้องอยู่ในที่ลุ่ม มีน้ำขังเสมอหรือน้ำขึ้นถึงทุกวันได้ยิ่งดี ระดับน้ำในนา กกประมาณ 25 – 30 เซนติเมตร

2. การเตรียมที่ดิน เมื่อเลือกหาพื้นที่ดินพอสำหรับปลูกกกได้แล้ว จัดการถางไถให้ดินร่วน และให้หญ้าตายเช่นเดียวกับนาข้าว เพราะหญ้าเป็นศัตรูของกกเหมือนกัน ทั้งต้องทำคันนาไว้สำหรับขังน้ำได้เช่นเดียวกับการทำคันนาข้าว ที่ๆ สำหรับปลูกกกนี้ เรียกว่า นากก

3. การปักดำ การดำนา กกเหมือนการดำนาข้าว ใช้หว่ากกที่ติดอยู่กับลำต้นตัดปลายทิ้งแล้วให้เหลือ ยาวเพียง 50 เซนติเมตร มัดเป็นกำ ๆ นำเอาพันธุ์เหล่านั้นไปย้งนากกที่เตรียมแล้ว แยกออกเป็นหัว ๆ ค้างลงในนากกห่างกันประมาณ 25 – 30 เซนติเมตร แต่การดำนั้นจะต้องพิจารณาถึงพื้นที่ด้วย คือ ถ้าที่ดินคิมียุ่่มากก็ดำห่างหน่อย ถ้าที่ดินไม่ดีก็ให้ดำถี่ ๆ พื้นที่ไร่หนึ่งต้องใช้หัวกกประมาณ 600 – 700 กำ

4. การบำรุงรักษา เมื่อเสร็จจากการดำเรียบร้อยแล้ว ชาวนากกก็หมดภาระที่หนัก เหลือแต่งานเล็ก ๆ น้อย ๆ คือ

4.1 การทำรั้ว รั้วนี้เป็นรั้วป้องกันวัวควายที่จะมาเหยียบย่ำในนากก หรือกัดกินต้นกกที่ลัดขึ้นมา

4.2 การถอนหญ้า การถอนหญ้าในนากก นาน ๆ จะมีการถอนหญ้าสักครั้ง เมื่อเห็นว่ามีหญ้าขึ้นมาก บางแห่งไม่ต้องถอนหญ้าเลย เพราะเมื่อกกขึ้นแน่นหนา หญ้าไม่สามารถจะขึ้นมาได้

4.3 การใส่ปุ๋ย ตามปกติ นากกเมื่อดำลงไปแล้วครั้งหนึ่งไม่ต้องดำอีกหลาย ๆ ปี บางแห่งไม่ต้องดำเลย 10 ปี ถึง 15 ปีก็มี เพราะตัดต้นกกไปแล้ว หัวกกยังอยู่ จะแทงหน่อขึ้นมาเป็นลำต้นอีกและเมื่อเห็นว่ากกที่ขึ้นนั้นไม่งามควรหาปุ๋ยมาใส่ลงในนากก ปุ๋ยที่กกชอบมากที่สุด คือ ปุ๋ยขี้เป็ด ปลาเน่าและขี้ปลา เป็นต้น

4.4 การซ่อมแซม เมื่อเห็นว่าช่วงไหนที่กกห่างหรือหัวกกตาย ไม่มีลำต้นแทงหน่อขึ้นมา ให้ใช้หัวกกดำแซมลงไปมากน้อยตามแต่สมควรการเก็บเกี่ยว เมื่อต้นกกที่ดำมาแก่ตัว

พอแล้ว ประมาณ 4 – 5 เดือน สังเกตได้จากดอกกกมีสีเหลือง โดยมากมักจะตัดกกกันในฤดูฝน เมื่อกกแก่เต็มที่แล้ว ถ้าไม่มีการตัดมันจะเน่าเหี่ยวแห้งพุ่มลง แล้วพุ่มเริ่มตกรากก็แทงหน่อลัดขึ้นมาใหม่เช่นนี้เสมอ ความยาวของต้นกกที่ยาวที่สุด ตั้งแต่ 140 – 180 เซนติเมตร

ปลายใบสามารถเกิดได้ทั้งที่ใบอ่อนและใบแก่ หรือเกิดจากเชื้อโรคเข้าทำลาย หรือเกิดจากการคันไม้ ได้รับปุ๋ยที่เข้มข้นเกินไป หรือดินเค็ม ก็อาจส่งผลทำให้เกิดอาการไหม้ที่ปลายใบได้ การปลูกคันไม้ น้ำในกระถาง ควรหมุนดูแลเรื่องน้ำเป็นสำคัญ เพราะจะส่งผลกระทบต่ออาการเจริญเติบโตและการเปลี่ยนดิน หรือเปลี่ยนกระถางบ้างหรือแยกต้นปลูกเมื่อคันไม้แน่นเกินไป อาการปลายใบถ้าไหม้ ก็ใช้กรรไกรตัดส่วนที่ไหม้ทำลายเสีย

การปลูกกก

1. การเลือกที่ดิน กกชอบขึ้นในที่ดินเลน แต่ต้องอยู่ในที่ลุ่ม มีน้ำขังเสมอหรือน้ำขึ้นถึงทุกวันได้ยิ่งดี ระดับน้ำในนา กกประมาณ 25 – 30 เซนติเมตร

2. การเตรียมที่ดิน เมื่อเลือกหาพื้นที่ดินพอสำหรับปลูกกกได้แล้ว จัดการถางไถให้ดินร่วน และให้หญ้าตายเช่นเดียวกับนาข้าว เพราะหญ้าเป็นศัตรูของกกเหมือนกัน ทั้งต้องทำคันนาไว้สำหรับขังน้ำได้เช่นเดียวกับการทำคันนาข้าว ที่ๆ สำหรับปลูกกกนี้ เรียกว่า นากก

3. การปักดำ การดำนา กกเหมือนการดำนาข้าว ใช้หัวกกที่ติดอยู่กับลำต้นตัดปลายทิ้งแล้ว ให้เหลือ ยาวเพียง 50 เซนติเมตร มักเป็นกำ ๆ นำเอาพันธุ์เหล่านั้นไปยังนากกที่เตรียมแล้ว แยกออกเป็นหัว ๆ ดำลงไปบนนากกห่างกันประมาณ 25 – 30 เซนติเมตร แต่การดำนั้นจะต้องพิจารณาถึงพื้นที่ด้วย คือ ถ้าที่ดินดีมีปุ๋ยมากก็ดำห่างหน่อย ถ้าที่ดินไม่ดีก็ให้ดำถี่ ๆ พื้นที่ไร่หนึ่งต้องใช้หัวกกประมาณ 600 – 700 กำ

4. การบำรุงรักษา เมื่อเสร็จจากการดำเรียบร้อยแล้ว ชาวนากกก็หมดภาระที่หนัก เหลือแต่งานเล็ก ๆ น้อย ๆ คือ

4.1 การทำรั้ว รั้วนี้เป็นรั้วป้องกันวัวควายที่จะมาเหยียบย่ำในนากก หรือกัดกินต้นกก

4.2 การถอนหญ้า การถอนหญ้าในนากก นาน ๆ จะมีการถอนหญ้าสักครั้ง เมื่อเห็นว่ามีความชื้นมาก บางแห่งไม่ต้องถอนหญ้าเลย เพราะเมื่อกกขึ้นแน่นหนา หญ้าไม่สามารถจะขึ้นมาได้

4.3 การใส่ปุ๋ย ตามปกติ นากกเมื่อดำลงไปแล้วครั้งหนึ่งไม่ต้องดำอีกหลาย ๆ ปี บางแห่งไม่ต้องดำเลย 10 ปี ถึง 15 ปีก็มี เพราะตัดต้นกกไปแล้ว หัวกกยังอยู่ จะแทงหน่อขึ้นมาเป็นลำต้นอีกและเมื่อเห็นว่ากกที่ขึ้นนั้นไม่งามควรหาปุ๋ยมาใส่ลงในนากก ปุ๋ยที่กกชอบมากที่สุด คือ ปุ๋ยขี้เป็ด ปลาเน่าและขี้ปลา เป็นต้น

4.4 การซ่อมแซม เมื่อเห็นว่าช่วงไหนที่กกห่างหรือหัวกกตาย ไม่มีลำต้นแทงหน่อขึ้นมา ให้ใช้หัวกกดำแซมลงไปมาน้อยตามแต่สมควรการเก็บเกี่ยว เมื่อต้นกกที่ดำมาแก่พอแล้ว ประมาณ 4-5 เดือน สังเกตได้จากดอกกกมีสีเหลือง โดยมากมักจะตัดกกกันในฤดูฝน เมื่อกกแก่เต็มที่แล้ว ถ้าไม่มีการตัดมันจะเน่าที่ขั้วแห่งฟุบลง แล้วพอลฝนเริ่มตกก็แทงหน่อลัดขึ้นมาใหม่เช่นนี้เสมอ ความยาวของต้นกกที่ยาวที่สุด ตั้งแต่ 140 – 180 เซนติเมตร

ประโยชน์ของต้นกก

1. ทำเป็นเสื่อสำหรับนอน สำหรับปูพื้นในห้องรับแขกแทนพรม และปูลาดตามพื้นโบสถ์วิหาร เพื่อความสวยงาม
2. ทำเป็นกระเป๋าทนกระเป๋าน้ำ ทำเป็นรูปต่าง ๆ ได้หลายแบบ แล้วแต่ผู้ประดิษฐ์คิดค้นแบบต่าง ๆ กัน ทำเป็นกระเป๋าตังค์ ทำเป็นกระเป๋าหิ้วสตรี กระเป๋าใส่เอกสาร แต่ปัจจุบันมีผู้ทำกันน้อย เพราะกระเป๋าน้ำหนัก กระเป๋าพลาสติก ราคาถูกลงมากการทำไม่ค่อยคุ้มค่าแรงงาน
3. ทำเป็นหมอน เช่น หมอนรองที่นั่ง หมอนพิงพนักเก้าอี้ เรียกว่า หมอนเสื่อ
4. ทำเป็นกระสอบ เรียกว่ากระสอบกก
5. ทำเป็นเชือกสำหรับมัดของที่ห่อแล้ว ตามร้านค้าทั่วไปนิยมใช้เชือกกก เพราะราคาถูก
6. ทำเป็นหมวก ใช้กันแดด กันความร้อนจากแสงแดด กันฝน หรือเพื่อความสวยงาม
7. ทำเป็นกระจาดใส่ผลไม้ หรืออาหารแห้ง
8. การใช้งานด้านภูมิทัศน์ ใช้ปลูกเป็นไม้ประดับริมสระน้ำ ในสวน หรือปลูกในภาชนะร่วมกับไม้น้ำอื่น ๆ
9. เป็นแหล่งหลบซ่อนตัวของสัตว์น้ำวัยอ่อน และต้นกกมีคุณสมบัติในการบำบัดน้ำเสีย ปรับสมดุลนิเวศน์วิทยา
10. ใช้เป็นยารักษาโรค เช่น
 - ใบ ตำพอกฆ่าพยาธิบาดแผล
 - ต้น รสเย็นจืด ต้มเอาน้ำดื่ม รักษาโรคท่อน้ำดีอักเสบ ขับน้ำดี
 - ดอก รสฝาดเย็น ต้มเอาน้ำอม แก้แผลเปื่อยพุพองในปาก
 - เหง้า รสขม ต้มเอาน้ำดื่ม หรือบดเป็นผง ละลายน้ำร้อนดื่ม บำรุงธาตุ เจริญอาหาร แก้เสมหะ ขับน้ำลาย
 - ราก รสขมเย็น ต้มเอาน้ำดื่ม หรือตำกับเหล้า คั้นเอาน้ำดื่ม แก้ไข้ใน ขับโลหิตเน่าเสีย

กก และ กระจุค

ชื่อทางวิทยาศาสตร์ : *Lepironia articulata* (Retz.) Domin
 ชื่อพื้นเมือง กกกระจุค (ภาคกลาง) กก (ระยอง),
 กกน้ำเค็ม (กกใช้ทำเสื่อจันทวนหรือจังหวัดจันทบุรี)
 กระจุค (ภาคใต้) ลักษณะทางพฤกษศาสตร์ของกระจุค
 เป็นพืชล้มลุกที่มีอายุหลายปี เหง้ามีเกล็ดสีน้ำตาล
 อมเทาที่ด้านปลายเล็กน้อย ลำต้นแข็งเป็นกลุ่มแน่น
 ตามแนวของเหง้า ภายในมีผนักันเป็นปล้องตามขวาง

ใบประดับคล้ายรูปลิ้นแฉกคล้ายทรงกระบอก ดอกเป็นดอกช่อ ประกอบด้วยช่อเชิงลด (spike) จำนวน 1 ช่อ ผลเป็นรูปไข่ ขนาด 3-4 มม. ผลแข็งสีน้ำตาลผิวเรียบและมีหนามละเอียดที่ส่วนปลาย การขยายพันธุ์ ส่วนใหญ่นิยมขยายพันธุ์โดยการแตกหน่อ โดยนำกอกระจุมาแช่ให้ท่วมราก 10-15 วัน จนเห็นรากใหม่แตก

ดอกกระจุ

ต้นกระจุตากแห้ง

เสื่อกระจุ

“กระจุ” เป็นพืชตระกูลเดียวกับ “กก” (Sedge) คือ ในตระกูล Cyperaceae มีชื่อทางพฤกษศาสตร์ว่า *Lepironia artica late* กระจุ เป็นวัชพืชที่เจริญเติบโตง่าย และแพร่พันธุ์ได้รวดเร็ว พบมากแถบภาคตะวันออก และภาคใต้ของประเทศไทย ลำต้นของกระจุมีลักษณะกลมกลวง มีข้อปล้องภายในคล้ายลำไผ่ เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ $1/8 - 5/16$ นิ้ว ความสูงประมาณ 1 – 3 เมตร

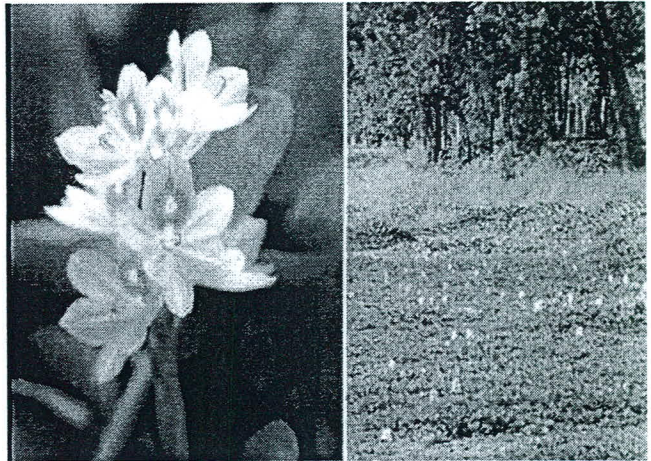
ต้นกระจุ ชอบขึ้นในที่ ๆ มีน้ำขังอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะบริเวณริมทะเลสาบที่เป็นดินโคลน ซึ่งเรียกว่า “พรุ” หรือชาวพื้นเมืองทางภาคใต้เรียกว่า “โพระ” ต้นกระจุที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติจะมีขนาดเล็กและไม่ยาวนาน

การเพาะปลูกกระจุต้องใช้ระยะเวลาประมาณ 3 ปี ต้นจึงจะโตได้ขนาด สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ คือ ลำต้นยาวไม่ต่ำกว่า 1 เมตร เมื่อถอนต้นกระจุไปแล้ว หน่อก็จะแตกต้นใหม่ขึ้นมาแทนที่หมุนเวียนกันไป ต้นกระจุมี 2 ชนิด คือ กระจุใหญ่ และกระจุหนู กระจุใหญ่นำไปใช้ประโยชน์ได้มาก ส่วนกระจุหนูมีลำต้นเล็กและสั้น ความเหนียวน้อยกว่าจุใหญ่ โดยทั่วไปราษฎรทางภาคใต้ใช้กระจุในการสานเสื่อ ทำใบเรือ ทำเชือกผูกมัด และทำกระสอบบรรจุสินค้าเกษตรและสิ่งของอื่น ๆ กรรมวิธีสานเสื่อกระจุนั้นจะแตกต่างจากการสานเสื่อทั่วไป คือ ชาวบ้านจะนำต้นกระจุมาลวกดินขาวก่อนตากแดดให้แห้งแล้วจึงทุบต้นกระจุให้แบนเพื่อให้มีความนุ่มตัวสำหรับหากต้องการให้มีสีสันทึมนำไปย้อมสีก่อนนำมา

ผักตบชวา ผักปอง หรือ สวะ Water Kyacinth, Water Orchid Pontederiaceae Eichhornia crassipes ZMart.) Solms Laub. ผักตบชวาเป็นพืชไม้น้ำ มีไหลทอดเลื้อยไปตามผิวน้ำ ต้นอวบ ใบรูปไข่ค่อนข้างกลม สีเขียวเป็นมัน ก้านใบพองออกเพื่อช่วยให้ลอยน้ำได้ ดอกออกเป็นช่อที่ปลายยอด กลีบดอกบาง 6 กลีบ

สีฟ้าอมม่วง กลีบบนขนาดใหญ่ และ
มีแต้มสีเหลืองกลางกลีบ ออกดอกช่วง
ปลายฤดูหนาวถึงฤดูร้อน ช่อของดอก
ผักตบชวาล้ายกับดอกไฮยาซินธ์ จึงมี
ชื่อเรียกว่า Water Hyacinth

การขยายพันธุ์ ใช้วิธีแตกหน่อหรือแยก
ต้นอ่อนที่ปลายไหลไปปลูก มีการนำ

ดอกอ่อน ก้านอ่อนมาบริโภคเป็นผักลวกจิ้มน้ำพริกหรือทำแกงส้ม สรรพคุณทางยาช่วยระบาย
ความร้อนในร่างกาย

การปลูก การปลูกผักตบชวาเพื่อช่วยบำบัดน้ำเสีย มีพืชน้ำหลายชนิดที่มีการศึกษาว่า
สามารถบำบัดน้ำเสียได้ ตัวอย่างเช่น ผักตบชวา(Eichhornia crassipes) ธูปฤาษี(Typha latifolia) ผักเป็ด
น้ำที่ใช้ทำเครื่องจักสาน อ้อ(Phragmites communis) แหน(Lemma spp.) ตีปติน้ำ(Potamogeton
crispus) และกก(Scirpus Lacustris) ในบรรดาพืชน้ำดังกล่าว ผักตบชวาได้รับความสนใจมาศึกษา
อย่างกว้างขวาง

ผักตบชวามีชื่อทางพฤกษศาสตร์ว่า Eichhornia crassipes Solms ชื่อสามัญว่า Water
Hyacinth อยู่ในวงศ์ Pontederiaceae เป็นพืชน้ำประเภทใบเลี้ยงเดี่ยว ลอยน้ำได้โดยไม่ต้องมีที่ยึดเกาะ
สามารถแพร่พันธุ์ได้รวดเร็วมาก แผ่นใบคล้ายรูปหัวใจเป็นมันหนา ก้านใบพองออกตรงช่องกลาง
ภายในมีลักษณะเป็นรูพรุนช่วยพยุงลำต้นให้ลอยน้ำได้

ผักตบชวา สามารถอยู่ได้ทุกสภาพน้ำ ทั้งในน้ำสกปรกและน้ำสะอาด เจริญเติบโตได้ดีที่ pH
4-10 และอุณหภูมิของน้ำไม่สูงกว่า 34 °C และในต้นพืชจะมีน้ำเฉลี่ยประมาณร้อยละ 95 (ในใบร้อยละ 89 และในก้านใบร้อยละ 96.7) ผักตบชวาช่วยในการบำบัดน้ำเสีย โดยอาศัยคุณสมบัติทำหน้าที่
เป็นตัวกรอง ผักตบชวาที่ขึ้นอยู่อย่างหนาแน่น เปรียบได้กับการบรรจุวัสดุพรุน ซึ่งกรองน้ำที่ไหลผ่าน
กอผักตบชวาอย่างช้าๆ จึงทำให้ของแข็งแขวนลอยต่างๆ ที่ปนอยู่ในน้ำถูกสกัดกั้น นอกจากนั้น ระบบ
รากที่มีจำนวนมาก ช่วยกรองสารอินทรีย์ที่ละเอียด และจุลินทรีย์ที่อาศัยเกาะอยู่ที่ราก ช่วยดูด
สารอินทรีย์ได้ด้วยอีกทางหนึ่ง รากผักตบชวาจะดูดสารอาหารที่อยู่ในน้ำ ถ้าเลี้ยงไปยังใบเพื่อ
สังเคราะห์แสง ไนโตรเจนและฟอสฟอรัสในน้ำเสียจึงถูกกำจัดไป อย่างไรก็ดีตามไนโตรเจนในน้ำเสีย

ส่วนมากจะอยู่ในรูปสารประกอบทางเคมี เช่น สารอินทรีย์ไนโตรเจน แอมโมเนียไนโตรเจน และไนเตรทไนโตรเจน พบว่า ผักตบชวาสามารถดูดไนโตรเจนได้ทั้ง 3 ชนิด แต่ในปริมาณที่แตกต่างกันคือ ผักตบชวาสามารถดูดอินทรีย์ไนโตรเจนได้สูงกว่าไนโตรเจนในรูปอื่นๆ คือ ประมาณร้อยละ 95 ขณะที่ไนเตรทไนโตรเจน และแอมโมเนียไนโตรเจนจะลดลงประมาณร้อยละ 80 และร้อยละ 77 ตามลำดับ แต่การใช้ผักตบชวาบำบัดน้ำเสียที่มีปริมาณไนโตรเจนและฟอสฟอรัสสูง จะส่งผลให้ผักตบชวาเจริญเร็วขึ้นและปกคลุมพื้นที่ผิวน้ำมากขึ้น จึงควรมีการดูแลระบบเก็บต้นที่เจริญเต็มที่ขึ้นจากน้ำอย่างสม่ำเสมอ ไม่เช่นนั้น เมื่อผักตบชวาทาย จะเน่าอยู่ในน้ำ ทำให้น้ำเสียนั้นมีไนโตรเจนและฟอสฟอรัสเพิ่มขึ้นอีก นอกจากนี้รากของผักตบชวามีแบคทีเรียที่ใช้ออกซิเจนแแกรมลบ คือ *Azospirillum* spp. และมีคุณสมบัติพิเศษ สามารถตรึงไนโตรเจนได้ประมาณ 2.5 กิโลกรัม/เฮกเตอร์/วัน ผักตบชวา ขึ้นได้ในทุกสภาพน้ำ และสามารถบำบัดน้ำเสียได้โดยตรง แต่ถ้าน้ำเสียนั้นมีสารมลพิษอยู่ปริมาณสูงหรือน้ำเสียนั้นมีปริมาณมาก การใช้ผักตบชวาบำบัดน้ำเสียจะให้ผลช้า และน้ำอาจเน่าเสียได้ จึงควรที่จะใช้ผักตบชวาร่วมกับการบำบัดน้ำเสียระบบอื่นด้วย จึงจะให้ผลดี

2.5 โครงสร้างเครื่องจักรสาน

โครงสร้างของเครื่องจักรสานเป็นสิ่งสำคัญมาก หากได้ศึกษาวิเคราะห์ถึงแนวคิด ในการจัดทำเครื่องจักรสานแล้วจะเห็นว่า งานจักรสานไม่ได้มีความซับซ้อนในกระบวนการผลิตแต่อย่างใด วิธีการของการคิดโครงสร้าง การขึ้นรูป การสานให้เกิดลวดลายที่มีความสัมพันธ์กับรูปทรงของผลิตภัณฑ์และโครงสร้างอันจะนำไปสู่เรื่องของประโยชน์ใช้สอยและความสวยงามอย่างสมบูรณ์ นักวิชาการได้สรุปเกี่ยวกับเรื่องโครงสร้างของเครื่องจักรสานว่าเป็นแบบโครงสร้างเปลือกบาง มีผนังเป็นรูปโค้ง อาจจะเป็นรูปทรงกระบอกหรือรูปพลาโบลา โดยที่ความโค้งของเครื่องจักรสานจะทำหน้าที่เป็นตัวดึงบังคับให้รูปทรงมีกำลังที่แข็งแรงสามารถรับน้ำหนักได้ดี โครงสร้างผลิตภัณฑ์เครื่องจักรสานประเภทภาชนะเครื่องใช้ แบ่งรูปแบบโครงสร้างเป็น 3 ลักษณะ คือ

1. โครงสร้างที่เกิดขึ้นด้วยลายของวัสดุที่ใช้ในการสาน
2. โครงสร้างที่เกิดโครงสร้างที่เกิดขึ้นจากการใช้วัสดุอื่น
3. รูปทรงที่ไม่มีโครงสร้างภายใน

1. โครงสร้างที่เกิดขึ้นด้วยลายของวัสดุที่ใช้ในการสาน เป็นตัวบังคับตรึงให้คงรูปทรงอยู่ได้ เครื่องจักรสานประเภทนี้ ได้แก่ กระบุง ตะกร้า ข้อง สมุก กระติบ และก่องข้าว เป็นต้น โครงสร้างของเครื่องจักรสานประเภทนี้จะมีแรงยึดระหว่างกันของลวดลายที่สาน ซึ่งแบ่งตามลักษณะของลวดลายที่ใช้เป็นโครงสร้างในตัวเครื่องจักรสานได้ 3 ลักษณะ คือ

1.1 เครื่องจักรสานที่ใช้โครงสร้างในตัวด้วยลายขัดกันธรรมดา เครื่องจักรสานแบบนี้

ส่วนมากจะเป็นภาชนะประเภทเครื่องใช้ต่างๆ โดยจะเริ่มสร้างจากส่วนกันที่จะเป็นโครงสร้างสำคัญ

ก่อน โดยจะสานเป็นแผ่นสี่เหลี่ยม กลม หรือรี โดยมีดอกพุ่งออกมารอบด้านแล้วโค้งขึ้นเป็นดอก แนวตั้งหรือเส้นตั้ง อันเป็นโครงสร้างช่วยยึดให้เครื่องจักสานคงเป็นรูปทรงได้ และมีดอกสารที่นำมาสานขัดกันในแนวนอนเป็นตัวบังคับให้เกิดรูทรงที่แข็งแรงและเกิดลวดลายตามที่ต้องการได้ ความแข็งแรงของเครื่องจักสานจะอยู่ที่การขัดกันของเส้นดอกแนวตั้งและแนวนอนที่ความถี่ห่างของการขัดกันและขนาดของเส้นดอกที่ใช้ รวมถึงลักษณะของเส้นดอกด้วย

1.2 เครื่องจักสานที่ใช้โครงสร้างในตัวเองด้วยการขด เครื่องจักสานประเภทนี้จะต้องเตรียมวัสดุเป็นเส้นหรือเป็นแผ่นเล็ก ๆ แล้วนำมาขดให้เป็นวงกลม โดยเริ่มจากจุดศูนย์กลางแล้วแผ่ขยายออก โดยใช้วิธีการเย็บ ถัก หรือปักให้ได้รูปทรงตามต้องการเป็นตัวเชื่อมระหว่างเส้นวัสดุ เครื่องจักสานชนิดนี้จะเป็นแบบที่ทำด้วยวัสดุอ่อน

1.3 เครื่องจักสานที่ใช้โครงสร้างในตัวเองด้วยการสานด้วยลายเส้นทแยง โครงสร้างของเครื่องจักสานประเภทนี้จะยึดเกาะด้วยแรงขัดระหว่างกันเช่นเดียวกับลายขัด แต่จะมีช่องว่างระหว่างรายละเอียด เครื่องจักสานแบบนี้จะใช้ดอกลาย ๆ วิธีการสานจะสลับกันกับการทอผ้า เส้นดอแต่ละเส้นจะเอียงประสานสลับกันในตัว ไม่มีเส้นดอกแนวตั้งและแนวนอนอย่างเช่นลายขัด ลักษณะของรูปทรงจะเป็นแบบเครื่องจักสานแบบโครงสร้างเปลือกบาง มีพื้นผิวเรียบ เครื่องจักสานประเภทนี้นิยมใช้โครงสร้างภายนอกเป็นตัวบังคับรูปทรงด้วย เครื่องจักสานแบบนี้ ได้แก่ ภาชนะที่มีก้นกระทะ เช่น กระด้ง กระจาด เป็นต้น

2. โครงสร้างที่เกิดขึ้นจากการใช้วัสดุอื่น ๆ หรือวัสดุชนิดเดียวกันกับเครื่องจักสานเข้ามาเป็นโครงสร้างเสริมเพื่อให้เครื่องจักสานคงรูปอยู่ได้ดี โครงสร้างเครื่องจักสานนี้เป็นโครงสร้างภายนอกที่ใช้วัสดุอื่นที่ไม่ใช่เป็นส่วนหนึ่งที่เป็นผนังหรือส่วนประกอบภายในเข้ามาเป็นองค์ประกอบเพื่อให้คงรูปอยู่ได้ เช่น โครงแข็ง โครงลอบคักปลา โครงของไซ กระบุง เป็นต้น

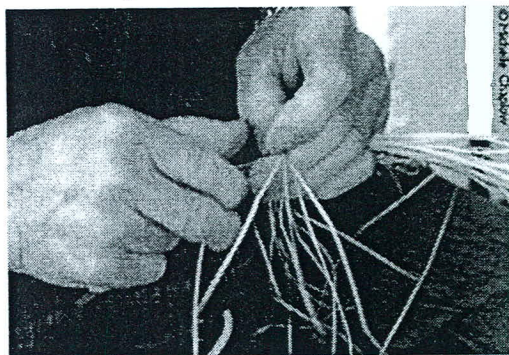
3. รูปทรงที่ไม่มีโครงสร้างภายใน ส่วนใหญ่เป็นเครื่องจักสานขนาดเล็ก เมื่อจะสานเป็นรูปทรงต้องอาศัยหุ่น เมื่อสานเสร็จแล้วจึงจะดึงเอาหุ่นออก เครื่องจักสานบางชนิดเกิดจากการประกอบหลายๆ ส่วน บางส่วนต้องการความหนาแน่นเป็นพิเศษ เช่น หูจับ ฐาน ปาก เป็นต้น เมื่อนำมาประกอบกันแล้ว ก็ทำให้เกิดเครื่องจักสานที่มีรูปทรง และประโยชน์ใช้สอยตามต้องการ

2.6 กระบวนการผลิตเครื่องจักสาน

วิธีทำหรือกระบวนการผลิตเครื่องจักสาน มีวิธีการ 3 ขั้นตอน คือ

- การจัก
- การสาน
- การถัก

1. การจัก หมายถึง การนำวัสดุจำพวกไม้ไผ่ หวาย ใบไม้ และอื่น ๆ มาทำให้เป็นริ้ว เป็นแฉก หรือเป็นเส้น โดยใช้มีดผ่าหรือตัดวัสดุ เพื่อนำไปใช้ในการสาน ผูก มัด ถัก พัน หรือ ประกอบกับงานจักสาน การจักดอกหรือเหลาดอกหรือเส้นวัสดุที่จะนำมาใช้ในการสาน จะต้องให้ ลักษณะของดอกมีความเหมาะสมกับลวดลายและ รูปทรงของเครื่องจักสาน วิธีการเหลาดอก แตกต่างกันไป เช่น เหลาดอกปิ่น จะได้เส้น ดอกเป็นเหลี่ยมสี่ด้านมีความอ่อนแอ่งเสมอกัน การเหลาดอกกลมจะได้เส้นดอกลักษณะเส้น กลมขนาดใหญหรือเล็กกำหนดได้ตามต้องการ นำไปใช้ การจักดอกต้องใช้มีดผ่าไม้เป็นเส้นก่อนแล้วนำมาเจียด (แบ่งเป็นเส้นเล็กๆ) เหลาดอก โดยใช้วิธีนำเส้นดอกลูกที่เจียดไว้มาผ่านรูเส้นดอกซึ่งอาจทำด้วยฝากระป๋องอลูมิเนียมเจาะขนาดตามที่ ต้องการนำเส้นดอกไปใช้

2. การสาน หมายถึง กรรมวิธีในการเส้นดอก หรือวัสดุอื่นใด เช่น กระจูด ใบลาน ใบ มะพร้าว ใบตาล ใบเตย ใบลำเจียก ก้านลาน หรือก้านมะพร้าว มาขัดสานกันโดยวัสดุที่นำมาใช้ จะผ่านการจักหรือไม่ก็ตาม มาสานไขว้ขัดสลับกันโดยใช้มือขึ้นรูปภาชนะหรือเครื่องใช้ต่าง ๆ

การสานเป็นหัวใจสำคัญของเครื่องจักสาน ผู้สานจะต้องเลือกวัสดุที่มีความเหมาะสม ต่อรูปทรง ต้องอาศัยความประณีต ความตั้งใจจริง และความอดทนสูงมาก จึงจะได้งานที่มีคุณค่า ทางความงาม

3. ขั้นตอนสุดท้าย เป็นขั้นตอนที่เสริมความแข็งแรงแก่เครื่องจักสาน ในส่วนที่ต้องการ ความแข็งแรงเป็นพิเศษ เช่น หู ขา ปาก ของเครื่องจักสานส่วนใหญ่จะใช้หวายเหลาเป็นเส้นเล็ก อ่อน และบางมาใช้ในการผูก การถัก การยัก การพัน การผูก หมายถึง การใช้หวายเรียบ หรือ เถาวัลย์ ผูกขอบปากภาชนะ หรือผูกส่วนอื่นๆ เช่น โครงภาชนะ เป็นต้น แต่โดยทั่วไปมักจะ เรียกว่า เป็นการถักขอบ โดยการผูกมียี่ห้อเรียกตามลักษณะที่แตกต่างกัน เช่น

การผูกหัวแมลงวันชั้นเดียว

การผูกหัวแมลงวันสองชั้น

การผูกสันปลาช่อน

การผูกแข้งสิงห์ หรือจูงนาง

การผูกกีบหมูหรือผูกเอวคแดง

การถัก หมายถึง กรรมวิธีในการใช้เชือกหรือวัสดุอื่นใดถักขึ้นรูปภาชนะและเครื่องใช้ สอดต่าง ๆ รวมทั้งการมัดถักริม และลวดลายที่ใช้เกี่ยวกับการทอผ้า ถักเผือก ถักมู่ลี่ ถักสาแหรก ถักหางเป็ด ถักเสวียนหม้อ ถักช้อนววม เป็นต้น โดยการใส่เชือกถักสอดไขว้ประสานกัน การถักมี ชื่อเรียกตามลายถัก เช่น การถักไส้หนูมาน การถักเมลิ็ดพริกไทย เป็นต้น

การชัก หมายถึง การพับเก็บริมของเสื้อ ชักขอบของเสื้อคล้า ขอบปากของกล่องข้าว และการชักหูภาชนะจักสานต่าง ๆ เมื่อสานหรือขึ้นรูปเสร็จแล้ว เช่น ชักหูของกระบุง ชักหูของข้อง การชักมีชื่อเรียกต่างกัน เช่น ชักจ้งม้งกร

การพัน หมายถึง การใช้หวาย เชือก หรือเถาวัลย์ พันไปโดยรอบเพื่อปิดบังรอยต่อ หรือ ผิดอกภายในขอบปากภาชนะ รวมทั้งพันหูกา ซึ่งจะทำให้ภาชนะและเครื่องใช้มีความแข็งแรง ทนทาน และเรียบร้อยสวยงามมากยิ่งขึ้น การพันมีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน เช่น การพันหาง ตะกวด ชั้นเดียว หรือสองชั้น

การตอก หมายถึง การผ่าไม้ไผ่ คล้า คลั่ง ทางซีเหลง และแห่่ง ให้เป็นซี่ ๆ โดยเรียก วัสดุที่ผ่าตอกว่า ตอก นำไปใช้สำหรับทำภาชนะจักสาน โดยตอกแบ่งออกเป็น 4 ชนิด คือ

- ตอกปิ่น
- ตอกตะแคง
- ตอกกลม
- ตอกไพร

ตอกปิ่น เป็นตอกที่จักเอาผิวไม้เป็นขนาดความกว้างของเส้นตอก เนื้อไม้เป็นความหนา โดยการใช้มีดจักผ่าขนานกับผิวไม้เข้าไปหาเนื้อไม้ จะได้ตอกที่มีผิวไม้เพียงเส้นเดียว นอกนั้นเป็น ตอกที่มีแต่เนื้อไม้อีก 2-3 เส้น

ตอกตะแคง เป็นตอกที่ใช้มีดผ่าจักให้ส่วนผิวไม้เป็นความหนา ส่วนเนื้อไม้เป็นความ กว้างของเส้นตอก หรือจักผ่าให้มีส่วนผิวน้อยกว่าส่วนเนื้อ โดยการใช้มีดจักให้เส้นตอกติดผิวทุกเส้น ตอกกลม เป็นตอกที่ผ่าจักให้มีส่วนผิวและส่วนเนื้อหนาเท่า ๆ กัน หรือจักให้ตอกมีลักษณะสี่เหลี่ยม แล้วเหลาด้วยมีดตอกให้เป็นเส้นกลม ๆ ตามลักษณะและขนาดของงานที่จะทำ ประกติดอกกลมไม่ นิยมนำมาใช้สานขึ้นรูป แต่จะใช้สำหรับการขึ้นรูปด้วยการไพรและการประกอบรูป เช่น ลอบ ไซ ลุ่มกรอง เป็นต้น

ตอกไพร เป็นตอกที่ผ่าจักให้มีส่วนผิวแคบกว่าส่วนเนื้อ ลักษณะของภาพด้านตัดเป็นรูป สี่เหลี่ยมผืนผ้า แล้วนำมาเหลาด้วยมีดตอกให้เรียบ กลมมน หรือกลมรี ใช้ในการสานบังคับ ลวดลายและรูปทรงให้แข็งแรงขึ้น ตอกชนิดนี้มีลักษณะคล้ายกับตอกตะแคง ต่างกันแต่มีผิวเรียบ และกลมกลิ้งกว่า

นอกจากนี้ยังมีชื่อเรียกดอกตามลักษณะของกรรมวิธีในการสาน เช่น ดอกซัง ดอกตั้ง ดอกยืน เป็นชื่อเรียกดอกที่เป็นดอกหลักในการสานขึ้นรูปหรือดอกที่ใช้สานในแนวตั้ง ส่วนดอกเวียนและดอกสานเป็นชื่อเรียกดอกที่ใช้สานขัดให้เกิดเป็นลวดลายและรูปทรง หรือดอกที่ใช้สานในแนวนอน นอกจากนี้มีดอกที่ใช้สานขัดในแนวเฉียง ได้แก่ดอกเวียนหรือดอกสาน หรือเรียกว่า ดอกทะแยง

การเหลา เป็นการใช้มีดเหลาผิวของดอกให้เรียบหรือกลมกลิ้งตามลักษณะของงานที่จะนำไปใช้ ก่อนที่จะนำไปใช้สาน

การเรียบ เป็นการใช้มีดหรืออุปกรณ์อื่น เพื่อเรียบให้ได้ดอกที่มีลักษณะเป็นเส้นแบนหรือกลม หน้ากว้างหรือแคบ รวมทั้งมีความหนาหรือบาง ตามความต้องการ หรือตามความเหมาะสมตามลักษณะการใช้งาน โดยทั่วไปการเรียบจะใช้สำหรับการเรียบหวายหรือดอกไม้ไผ่ที่มีเส้นขนาดเล็ก และต้องการความประณีต มีความหนาบางเท่ากัน

การกรอง เป็นการนำวิธีการผูก การถัก การไพร อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่างรวมกัน เพื่อจัดระเบียบของเส้นดอกต่าง ๆ ให้ได้รูปทรงที่แข็งแรง และมีความประณีตสวยงามยิ่งขึ้น เช่น การกรองหัวสุม เป็นต้น

การไพร เป็นการสานชนิดหนึ่ง โดยใช้เส้นดอกเวียนสานไขว้ขัดสลับกันเป็นการสานเพื่อบังคับลายเมื่อจบลายสานช่วงใดช่วงหนึ่ง หรือเพื่อบังคับรูปทรงให้มีความมั่นคงแข็งแรงยิ่งขึ้น โดยใช้ดอกไม้ไผ่ หวาย หรือวัสดุอื่นสาน ตัวอย่างการใช้งานของลายไพร เช่น ลายไพรสอง ใช้งานแบบหยาบ ๆ มีลักษณะเกลียวเชือก 2 เส้นสานไขว้กัน ลายไพรสาม ใช้สานงานละเอียด มีลักษณะคล้ายเกลียวเชือก 3 เส้นสานไขว้ขัดสลับกัน ส่วนลายไพรสี่ ไพรห้า ไพรหก ใช้สานงานละเอียดมีรูปทรงขนาดใหญ่ ลักษณะการไพรจะใช้เกลียวเชือกจำนวนสี่เส้น ห้าเส้น หรือหกเส้นสานไขว้ขัดสลับกันตามชื่อของลาย

การตีลาย เป็นการใช้เส้นดอกมากำหนดเป็นเส้นหลักหรือเส้นศูนย์กลางสำหรับสานเป็นลวดลายต่าง ๆ ถ้าลายสานนั้นมีลายเป็นดอกหลายดอก เส้นตีกีจะเพิ่มจำนวนมากขึ้นตามจำนวนดอกในลายสานนั้น ๆ โดยนับตามแนวเส้นดอกยืนเป็นหลักของเส้นตีใจลาย เป็นศูนย์กลางหรือศูนย์รวมของดอกที่ขึ้นลายสานกระจายไปสู่ส่วนอื่น ๆ ซึ่งสามารถทำทาสานเป็นเครื่องใช้ หรือภาชนะจักสานรูปทรงต่าง ๆ ต่อไป เช่น ลายหัวสุม ลายสานงอบ เป็นต้น

การยก เป็นกรรมวิธีในการสาน โดยใช้นิ้วมือดัดลายสานด้วยการยกดอที่ตั้งหรือดอหงษ์ขึ้น เพื่อสอดดอสานแทนที่ ทำสลับกับการข่ม จนจบกระบวนการหนึ่งงานเสร็จ

การข่ม เป็นกรรมวิธีในการสาน โดยวิธีการเกี่ยวกับการยกเส้นดอที่ตั้งที่ถูกดัดยอขึ้น ขณะที่สอดขัดด้วยดอสาน ถือเป็นเส้นดอข่ม ส่วนเส้นดอที่ตั้งที่อยู่ด้านล่างของดอสานแต่ละครั้งที่สอดผ่านไปถือเป็นเส้นดอข่ม กรรมวิธีในการสานนี้จะมีการยกและการข่มเส้นดออยู่ตลอดเวลาขณะที่สอดดอสานตามลำดับลักษณะการสานและลายสาน

การยอนดอ หมายถึง การทำให้ดอกลายจักสานคูนนูนขึ้นจากพื้นระนาบ โดยการใช้นิ้วดันเส้นดอที่สานเป็นลาย เพื่อยกดอให้นูนสูงขึ้นทุก ๆ ดอเสมอกันหรือหมายถึงการสอดดอเส้นเล็ก ๆ ผ่านรอบๆ ใจลายหรือตีลาย ซึ่งอาจใช้เส้นดอข่มตีเพื่อเน้นลักษณะดอของลายให้เด่นชัด มีความละเอียดประณีตสวยงามมากยิ่งขึ้น เช่นการยอนดอกลายพิกลุที่ใช้สานผ้าชี ตะกร้า และ กระเป๋าดือ เป็นต้น

การสร้างงานเครื่องจักสานจึงเป็นงานฝีมือที่ต้องอาศัยทั้งความอดทน ประสิทธิภาพและความคิดสร้างสรรค์ฝีมือที่มีคุณค่าต่อการใช้สอย มีความงดงาม ให้คุณค่าทางศิลปะ โดยอาศัยวัสดุธรรมชาติ และการกำหนดรูปทรง ทำให้เครื่องจักสานซึ่งเป็นงานศิลปะพื้นบ้านที่เรียบง่าย แต่มีเสน่ห์แสดงให้เห็นถึงความประณีต และความคิดสร้างสรรค์ เป็นผลงานที่เกิดจากความตั้งใจของผู้สร้างและมีคุณค่าในตัวของมันเอง

การจักสานเครื่องมือเพื่อใช้ทำมาหากิน เช่น การสานไซเอาไว้ดักปลา การสานข้องเพื่อใช้ใส่ปลาที่จับได้ การสานคู้มไว้ใช้ดักปลาโดยการวางเหยื่อล่อไว้ใน ไซ การสานลอบไว้ดักปลาลายกับไซ การสานส้อมไว้ครอบปลา และการสานเครื่องมือเครื่องใช้ไว้แลกกับผลผลิตอื่น ๆ ตามวิถีชีวิตเศรษฐกิจพอเพียงอย่างสร้างสรรค์ เช่น ทำเครื่องจักสานไว้เพื่อและด้วยข้าวเปลือก หรือแลกด้วยมะพร้าว และอื่น ๆ ตามแบบอย่างการใช้ชีวิตแบบชนบท จนกระทั่งมาในช่วงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 เรื่อยมา จึงมีการผลิตจำหน่ายให้แก่ร้านค้าในตลาดเนื่องจากชุมชนเพิ่มมากขึ้น เริ่มหนาแน่นขึ้นตามกาลเวลาและมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องตลอดมา ในช่วงประมาณปีพ.ศ. 2540 เป็นต้นมาจึงได้เห็นเครื่องมือจับสัตว์น้ำเหล่านี้มีวางขายอยู่ตามท้องตลาดทั่วไป

ขั้นตอนหรือกระบวนการสาน เริ่มต้นด้วยการจักดอจากไม้ไผ่ตามชนิดของภาชนะที่จะสาน โดยใช้เครื่องมือที่เรียกว่า มีดขอ ที่สามารถใช้ตัดไม้ไผ่แบ่งออกเป็นท่อน ๆ ตามความยาวที่ต้องการ แล้วจึงใช้มีดขอนี้ผ่าไม้ไผ่ออกเป็นชิ้นเล็ก ๆ ตามต้องการ แล้วใช้มีดดอจักดอออกเป็นแผ่นบาง ๆ เหล่าให้เรียบร้อยสวยงามด้วยมือ โดยผู้ทำจะใช้ฝ่าพื้มนิ้วมือหรือใช้ปลอกโลหะสวมที่นิ้วมือเพื่อป้องกันดอบาดมือหรือเสี้ยนไม้ดำที่นิ้วมือ ทำให้บาดเจ็บได้ นี่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน

อย่างแท้จริง เมื่อได้ดอกขนาดต่าง ๆ ตามที่กำหนดไว้แล้วก็เริ่มลงมือสานได้เลย การสานผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ จะเริ่มงานสานจากส่วนกันของผลิตภัณฑ์ไปหาส่วนปาก เช่น ไช ข้อง ดุ้ม เป็นต้น เมื่อสานเสร็จแล้วก็จะมีการสานส่วนที่เป็นฝาปิดซึ่งแยกชิ้นต่างหาก

2.7 รูปทรงของเครื่องจักสาน

การสร้างรูปทรงของเครื่องจักสานมีความสำคัญอย่างมากในการทำเครื่องจักสาน การสร้างรูปทรงของเครื่องจักสานของภูมิภาคต่าง ๆ จะมีความแตกต่างกันไป ทั้ง ๆ ที่เครื่องจักสานเหล่านั้นจะเป็นประเภทเดียวกัน มีหน้าที่ประโยชน์ใช้สอยเช่นเดียวกัน รูปทรงของเครื่องจักสานที่มีความแตกต่างกันนั้นมีปัจจัยสำคัญที่เป็นตัวกำหนดเกี่ยวกับเรื่องรูปทรงของเครื่องจักสาน ดังนี้

1. วัสดุ
2. ประโยชน์ใช้สอย
3. คตินิยมในท้องถิ่น

วัสดุที่ใช้ในการผลิตเครื่องจักสานเป็นส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างสรรค์ผลิตภัณฑ์เครื่องจักสาน จะเห็นว่าในแต่ละภูมิภาคของประเทศจะมีวัสดุต่าง ๆ มากมายที่มีความหลากหลายในคุณสมบัติ หลากหลายในลักษณะคุณสมบัติเฉพาะ เช่น ไม้ไผ่ที่มีคุณสมบัติในการทำภาชนะประเภท กระบุง ตะกร้า ฯลฯ ได้ดี ต้องได้จากไม้ไผ่ที่มีลักษณะลำปล้องยาว เนื้อเหนียวไม่เปราะ เพราะไม้ไผ่มีคุณสมบัติเหมาะสมที่จะนำมาใช้สร้างสรรค์งานผลิตภัณฑ์ จักสานได้อย่างอเนกอนันต์ มีรูปทรงหลากหลาย มีรูปแบบมากมาย ใช้งานได้ดี และมีความสวยงาม การผลิตเครื่องจักสานจึงเริ่มต้นจากการพิจารณาถึงคุณสมบัติของวัสดุที่นำมาใช้เป็นครั้งแรก วัสดุจะเป็นตัวกำหนดอื่น ๆ ทั้งวิธีการออกแบบ การขึ้นรูป แบบลวดลาย ประโยชน์ใช้สอย การสร้างผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานหรือผลิตภัณฑ์อื่น ๆ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องคำนึงถึงเรื่องประโยชน์ใช้สอย หน้าที่หรือประโยชน์ใช้สอยจะเป็นตัวกำหนดรูปทรงของผลิตภัณฑ์ เพราะการออกแบบและสร้างรูปทรง ต้องกำหนดวัตถุประสงค์เป็น ส่วนประกอบสำคัญของเครื่องจักสาน ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่าง วัสดุ รูปทรง และหน้าที่ใช้สอย นักออกแบบจึงต้องออกแบบให้ตอบสนองทุก ๆ ส่วนอย่างระมัดระวัง โดยเฉพาะการสร้างและการพัฒนารูปทรงของผลิตภัณฑ์ให้สามารถใช้สอยได้ดี ใช้ประโยชน์ให้ได้มากที่สุด เครื่องจักสานที่มีการพัฒนามาจนทุกวันนี้มีการพัฒนาทั้งรูปแบบ รูปทรง และประโยชน์ใช้สอยอย่างต่อเนื่อง

คตินิยมในท้องถิ่น หากพิจารณาถึงรูปแบบของผลิตภัณฑ์เครื่องจักสาน จะเห็นว่ารูปทรงหรือรูปแบบของเครื่องจักสานมีความแตกต่างหลากหลาย แม้ว่าจะมีหน้าที่ใช้สอยเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เนื่องมาจากการที่มีคตินิยมที่แตกต่างกันตามลักษณะทางสังคม วัฒนธรรมในท้องถิ่นที่สืบทอดกันมาแต่โบราณอันยาวนาน ตลอดจนทั้งลักษณะภูมิประเทศ อาชีพ รวมถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ เมื่อได้

ศึกษาวิเคราะห์ในด้านต่าง ๆ ของผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานแล้วพบว่า การสร้างเครื่องจักสานของภูมิปัญญาชาวบ้านที่ได้สรรค์สร้าง เป็นผลิตภัณฑ์ที่มีรูปแบบต่าง ๆ จะสอดคล้องสัมพันธ์กับเทคนิคกระบวนการขึ้นรูป ลวดลายการสาน วัสดุที่ใช้ และหน้าที่ใช้สอย จากคตินิยมที่มีความเฉพาะตัวของท้องถิ่นเป็นเหตุให้เกิดลักษณะเฉพาะรูปแบบผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานท้องถิ่น

2.8 คุณค่าทางความงามของเครื่องจักสาน

ตลอดระยะเวลาหลายพันปีที่ผ่านมา นั้น เครื่องจักสานเป็นงานศิลปหัตถกรรมที่มีคุณค่าต่อชีวิตมนุษย์ วัตถุประสงค์ของการสร้างงานจักสานก็เพื่อสนองตอบประโยชน์ใช้สอย จะเป็นการใช้สอยในการอุปโภค บริโภค หรือใช้สอยในพิธีกรรมทางศาสนา และความเชื่อถือตามขนบประเพณี นอกเหนือจากสร้างสรรค์ขึ้นมาเพื่อใช้สอยโดยตรงแล้ว เวลาวางและความสุขสบายได้ทำให้มนุษย์มีเวลาที่จะสร้างสรรค์เครื่องมือเครื่องใช้ได้อย่างพิถีพิถัน เวลาวางและความสุขสบายได้ทำให้มนุษย์มีเวลาสร้างสรรค์เครื่องมือใช้ได้อย่างพิถีพิถันประณีตงดงาม จนทำให้เครื่องมือเครื่องใช้บางส่วน เป็นงานศิลปหัตถกรรมที่มีค่าทางด้านเศรษฐกิจและทางด้านจิตใจ จึงทำให้สามารถประเมินคุณค่าของงานจักสานได้ 2 ลักษณะ คือ คุณค่าที่เกิดจากประโยชน์ใช้สอย (Functional Value) และคุณค่าความงามทางศิลปะ (Aesthetic Value and Artistic Value)

คุณค่าของงานจักสานที่เกิดจากประโยชน์ใช้สอย

ประโยชน์หลักจากการสร้างงานจักสานก็เพื่อเอื้ออำนวยความสะดวกสบายในการดำรงชีวิต เช่น เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการอุปโภค การบริโภคและการประกอบอาชีพ จากประโยชน์ใช้สอยที่แตกต่างกัน จะเป็นตัวกำหนดรูปร่าง รูปทรง โครงสร้าง ลวดลาย และการเลือกใช้วัสดุ ทำให้งานจักสานในแต่ละภูมิภาคของไทยมีเอกลักษณ์เด่นเฉพาะตน มีคุณค่าในการใช้สอย สอดคล้องกับสภาพการดำรงชีวิตในทุก ๆ ด้านของผู้คนแต่ละท้องถิ่น อย่างไรก็ตามคุณค่าและคุณประโยชน์ของงานจักสานที่มนุษย์ได้รับจากการใช้สอย เป็นสิ่งที่มีคุณค่าต่อการดำรงชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวชนบทที่อยู่ห่างไกลจากเทคโนโลยีสมัยใหม่ เครื่องใช้ที่เป็นงานจักสาน ที่ผลิตได้ในท้องถิ่นของตานั้นเป็นสิ่งมีคุณค่าอย่างยิ่ง ที่ช่วยเอื้ออำนวยให้การดำรงชีวิตดำเนินไปด้วยดีตามควรแก่สภาพสังคมของท้องถิ่น นอกจากนี้งานจักสานยังมียุทธศาสตร์ทางจิตใจ เช่น งานจักสานที่ทำขึ้นเพื่อใช้ในพิธีกรรมทางศาสนา ตามความเชื่อและขนบประเพณี เช่น การสานตุ้มในภาคเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ ถ้วยน้อย ถ้วยหลวงที่สานด้วยไม้ไผ่ใช้สำหรับใส่สิ่งของในเทศกาลและพิธีทางพุทธศาสนาของภาคเหนือ เป็นต้น

คุณค่าของงานจักสานทางด้านความงามและศิลปะ

นอกจากคุณค่าในการใช้สอยแล้ว งานจักสานจำนวนมากยังมีคุณค่าทางด้านความงาม และมีคุณค่าทางด้านศิลปะจนถือว่าเป็นงานศิลปหัตถกรรม ซึ่งคุณค่าทางด้านความงามและศิลปะของงานจักสานนั้น เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ ดังนี้

คุณค่าทางความงามและศิลปะที่เกิดจากรูปทรง โครงสร้าง และลวดลาย ลักษณะของการสร้างสรรค์งานจักสานที่มีคุณค่าทางความงามและศิลปะ มิได้จำกัดเฉพาะความละเอียดประณีตเท่านั้น หากแต่รวมถึงงานจักสานชนิดที่ไม่ละเอียดประณีต แต่มีการแสดงออกทางอารมณ์และศิลปะประกอบเป็นรูปทรง โครงสร้าง และลวดลายที่เหมาะสมลงตัวและมีความงามที่เรียบง่าย ซึ่งลักษณะเด่นของงานจักสานคือการเลือกใช้รูปทรง โครงสร้างและลวดลายในการทำงานจักสานให้เกิดความประสานสัมพันธ์ และความกลมกลืนกันของรูปทรง โครงสร้างลวดลายเป็นอย่างดี ดังรายละเอียดดังนี้

รูปทรงของงานจักสานที่มีคุณค่าทางความงามนั้นเกิดจากองค์ประกอบคือ ความงามของรูปทรงที่เกิดจากเส้นรอบนอก (Out line) สัดส่วนและขนาด (Proportion and Size) โดยที่เส้นรอบนอกเป็นสิ่งที่กำหนดรูปทรงงานจักสาน ซึ่งโดยทั่วไปแล้วรูปทรงของงานจักสานจะมีลักษณะของความสมดุลในลักษณะเท่ากันทั้งสองด้าน (Symetry) ทำให้งานจักสานมีความกลมกลืนกันดูสบายตา และลงตัวอย่างสมบูรณ์ในตัวเอง ลักษณะเช่นนี้ถูกกำหนดจากความต้องการในการใช้ประโยชน์ และคุณสมบัติของวัสดุที่บังคับให้ต้องสร้างเส้นรอบนอกให้เป็นไปตามหน้าที่ใช้สอย และโครงสร้างตามคุณสมบัติของวัสดุ เช่น โดยทั่วไปวัสดุในการทำงานจักสานประเภทไม้ไผ่ จะมีคุณสมบัติที่จะทำเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ได้ดีในลักษณะของรูปทรงที่มีเส้นรอบนอกที่เป็นเส้นโค้งมากกว่าการหักมุมเป็นเส้นตัดกัน ซึ่งคุณสมบัตินี้เป็นสิ่งช่วยกำหนดให้เส้นรอบนอกของงานจักสานจากไม้ไผ่มีลักษณะเป็นเส้นโค้งที่อ่อนช้อยมากกว่าเส้นตัดกันในลักษณะมุมฉาก การเคลื่อนไหวของเส้นจะจบสมบูรณ์ลงในตัวเอง ซึ่งเกี่ยวเนื่องไปถึงการกำหนดสัดส่วนและขนาดของงานจักสานด้วย ดังจะเห็นได้จากงานจักสานแต่ละชนิดที่จะต้องมียเส้นรอบนอกของรูปทรงที่ประสานกลมกลืนกับ สัดส่วน และขนาด เช่น เส้นรอบนอกของคู้มหรืออีจู้ สำหรับดักปลา จะมีก้นเป็นรูปสามเหลี่ยม เพื่อให้ตั้งได้มั่นคง จากส่วนก้นจะขยายออกเป็นทรงกระบอกแล้วค่อยๆ คอดเล็กลงในส่วนคอและปาก จะเห็นว่าเส้นรอบนอกมีลักษณะโค้งอ่อนช้อย ส่วนความโค้งของเส้นรอบนอกจะมากน้อยอย่างไรก็ขึ้นอยู่กับหน้าที่ใช้สอยว่าจะใช้สำหรับดักปลาชนิดไหน ในน้ำลึกหรือตื้นเพียงใด ลักษณะของเส้นรอบนอกนี้จะถูกกำหนดโดยหน้าที่ใช้สอย และคุณสมบัติของวัสดุส่งผลถึงการสร้างสัดส่วนด้วยว่าจะให้มีความกว้างของฐาน ปาก คอ เล็กใหญ่เท่าใดและรวมถึงขนาดทั้งหมดด้วยที่กล่าวว่ารูปทรง ของเครื่องจักสานมีความงามนั้นประกอบด้วย เส้นรอบนอกที่กลมกลืนกับสัดส่วนและขนาดโดยมีหน้าที่ในการใช้สอยของงานจักสานเป็นตัวกำหนดมีสภาพของการใช้สอย ตามสภาพของภูมิประเทศสิ่งแวดล้อม คตินิยมของท้องถิ่น ชุมชน เป็นองค์ประกอบที่กำหนดคุณค่าของเครื่องจักสาน โดยทั่วไปงานจักสาน

ทุกภาคของประเทศไทย มีรูปทรงที่งดงามเกิดจากความประสานกลมกลืนกันของเส้นรอบนอก สัดส่วนและขนาดเป็นส่วนมาก และสิ่งที่เกิดขึ้นนี้เป็นกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ผลักดันให้ช่างสร้างงานจักสานสร้างผลงานขึ้นมาตามหลักเกณฑ์อย่างเรียบง่ายตามสภาพความเป็นอยู่ของแต่ละท้องถิ่น

โครงสร้างของงานจักสานเป็นองค์ประกอบสำคัญอีกสิ่งหนึ่งที่ช่วยเสริมสร้างให้เกิดความงามและคุณค่าทางศิลปะ การใช้โครงสร้างของงานจักสานพื้นบ้านแต่ละชนิดผู้ทำงานจักสานจะพิจารณาว่าจะใช้โครงสร้างชนิดใดกับงานจักสานประเภทใด จึงทำให้งานจักสานจำนวนมากเท่าที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันมีคุณค่าทั้งทางความงามและคุณค่าในการใช้สอยที่ดี ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะงานจักสานได้รับการพัฒนาปรับปรุงข้อบกพร่องต่าง ๆ ให้มีความสมบูรณ์มาเป็นเวลานานนั่นเอง หากพิจารณางานจักสานทางด้านโครงสร้างจะสามารถจำแนกงานจักสานออกได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. งานจักสานที่มีโครงสร้างภายใน
2. งานจักสานที่ไม่มีโครงสร้างภายใน

งานจักสานที่มีโครงสร้างภายใน ส่วนใหญ่จะเป็นงานจักสานขนาดใหญ่ที่ใช้ไม้ไผ่ทำเป็นโครงสร้างขนาดใหญ่มัดกัวยเส้นหวาย ติดกับโครงสร้างซึ่งอยู่ภายในลำตัวของงานจักสาน เช่น งานจักสานประเภทที่ใช้ดักจับสัตว์น้ำ ได้แก่ ลอบขึ้น ลอบดักกุ้ง เป็นต้น ส่วนงานจักสานที่ไม่มีโครงสร้างภายใน จะเป็นงานจักสานขนาดเล็ก ที่สานด้วยดอกลำไย ไผ่ หวาย การสานต้องมีหุ่นอยู่ภายในเมื่อสานเสร็จแล้วจึงนำหุ่นออก เช่น กระเป่าหัวสุภาพสตรี หมวก เป็นต้น ดังนั้นเส้นดอกลำไยที่ผู้สานจะทำหน้าที่เป็นโครงสร้างด้วยตัวเอง โดยไม่ต้องมีโครงรองรับอยู่ภายใน งานจักสานที่สร้างขึ้นทั้งสองลักษณะดังกล่าวนี้ ไม่ได้มีการกำหนดเป็นขนาดว่าเท่าใดจะมีความงาม แต่เกิดจากการยอมรับของชาวบ้านที่จะวินิจฉัยว่าโครงสร้างใดมีความเหมาะสมต่องานและต่อการใช้งาน

ลวดลายเป็นองค์ประกอบสำคัญอีกสิ่งหนึ่งที่ช่วยเสริมให้งานจักสาน มีรูปทรงที่มีความงามและมีคุณค่าทางศิลปะ ลวดลายของงานจักสานเกิดจากรูปแบบที่สืบทอดต่อกันมาแต่โบราณ รวมทั้งลวดลายที่ประดิษฐ์ขึ้นใหม่ มีความกลมกลืนกับประโยชน์ใช้สอย รูปทรงและโครงสร้างเป็นอย่างดี โดยช่างผู้สานจะเป็นผู้เลือกสรรลวดลายลักษณะต่างๆ ได้อย่างสอดคล้องกับองค์ประกอบอื่น ๆ ได้สมบูรณ์ที่สุด ลวดลายของงานจักสานมีลักษณะสองประการคือ ลวดลายละเอียดและลวดลายหยาบ งานจักสานบางประเภทมีลวดลายละเอียดและหยาบอยู่ในชิ้นเดียวกัน ซึ่งจะก่อให้เกิดความแตกต่างหรือความขัดแย้งกันและบางประเภทก็จะมีลักษณะเดียวกันนั้นซึ่งจะก่อให้เกิดความประสานสัมพันธ์ด้วยเหตุนี้ในงานจักสานจึงสอดคล้องกับทฤษฎีของการออกแบบสองทฤษฎีคือ กฎแห่งความแตกต่าง

และทฤษฎีกฎแห่งความประสานสัมพันธ์กัน จึงทำให้ลวดลายของงานจักสานเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ช่วยให้งานจักสานมีความงามที่มีลักษณะเฉพาะเด่นชัดต่างไปจากงานหัตถกรรมอื่น

คุณค่าทางความงามที่เกิดจากองค์ประกอบของเครื่องจักสาน งานจักสานถูกสร้างขึ้นจากวัสดุที่นำมาประกอบกันด้วยโครงสร้างเป็นตัวกำหนดให้เกิดเป็นรูปทรงต่าง ๆ ซึ่งส่วนมากรูปทรงของงานจักสานจะประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ คือ

ส่วนลำตัวของงานจักสาน เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดรูปทรง และเป็นส่วนที่ให้ประโยชน์ใช้สอยอย่างแท้จริง ส่วนนี้จะประกอบไปด้วยลวดลาย ซึ่งมีความแตกต่างกันตามความจำเป็นในด้านการใช้สอยและความงามที่ต้องการ โดยทั่วไปส่วนลำตัวของงานจักสานจะไม่ชำรุดสึกหรองง่าย เพราะเป็นส่วนที่ไม่ได้รับน้ำหนัก ทำหน้าที่เพื่อห่อหุ้มสิ่งของที่บรรจุภายใน ส่วนนี้จะรับเฉพาะแรงดึงเท่านั้น

ส่วนปาก เป็นส่วนที่ได้รับการเสียดสี ถูกหยิบ จับ ดึง และบางครั้งถูกโยกย้ายโดยการจับขอบหรือปากขึ้น ฉะนั้นส่วนปากนี้จึงต้องมีความแน่นหนาและแข็งแรงเป็นพิเศษ อาจมีการเสริมปากด้วยการทำขอบไม้ไผ่ หรือไม้อื่นมายึดติดส่วนลำตัว เพื่อที่จะไม่ถูกดึงหลุดออกจากส่วนลำตัวได้ง่าย

ส่วนฐาน งานจักสานที่ใช้เป็นภาชนะบรรจุของจะต้องทำฐานให้แน่นหนามั่นคงเป็นพิเศษ สามารถรองรับสิ่งของที่บรรจุภายใน และมีความหนาเพื่อป้องกันการสึกหรอนันเกิดจากการเสียดสีพื้นผิว โดยต้องเสริมที่ก้นภาชนะให้เป็นมุมหนาแข็งและถี่ หรือใช้โครงไม้หนุนทำเป็นขา หรือทำเป็นขอบยกสูง ไม้ที่นำมาประกอบเป็นส่วนฐานนี้มีหลายชนิด เช่นหวาย ไม้ไผ่ ไม้ลำควน ไม้ข่อย เถาวัลย์ เป็นต้น

ส่วนหู หรือที่จับ เป็นส่วนที่ช่วยให้การใช้งานของภาชนะสะดวกขึ้น การยก เคลื่อนย้ายจะต้องมีส่วนสำหรับยกหรือจับ ถ้าจะยกที่ขอบหรือปาก ในกรณีที่ภาชนะบรรจุของหนัก ขอบหรือปากอาจหลุดได้ จึงมีการเพิ่มส่วนหู หรือที่จับ เพื่อยก จับ ถือ ได้ถนัด ซึ่งมักจะทำด้วยหวาย เพราะหวายมีความเหนียว ไม่ขาดง่าย หรือทำเป็นห่วงเล็ก ๆ เพื่อร้อยเชือก หรือใช้ไม้คานสำหรับใช้ยกภาชนะ

ส่วนฝา ส่วนมากงานจักสานที่มใช้เพื่อประโยชน์ใช้สอยจะไม่มีฝา หรืออาจเป็นฝาที่ทำไว้สำหรับใช้งานชั่วคราว ส่วนงานจักสานชนิดที่มีฝาประกอบมักเป็นงานจักสานที่มีฝีมือในการทำ ประณีต ใช้ในการบรรจุของที่ต้องการเก็บนาน และต้องการการทะนุถนอมเป็นพิเศษ หรือเป็นภาชนะบรรจุเครื่องอุปโภค ป้องกันไม่ให้สิ่งของที่ใส่ไว้ไหลออกมา เช่นภาชนะสำหรับขังปลา ที่คักกุ้ง ฝาจึงเป็นส่วนที่ทำให้งานจักสานมีรูปทรงสวยงามขึ้นและมีคุณค่ามากขึ้น

คุณค่าทางความงามและศิลปะที่เกิดจากการเลือกใช้วัสดุ การประดิษฐ์งานจักสานนำวัสดุมาใช้ประกอบร่วมกัน มักจะเป็นวัสดุที่มีอยู่ตามธรรมชาติแตกต่างกันตามท้องถิ่น เมื่อนำวัสดุต่าง ๆ นั้นมาขัดหรือสาน จะก่อให้เกิดลวดลายขึ้น ซึ่งมีรูปแบบต่าง ๆ กัน โดยการเลือกใช้วัสดุจะต้องสอดคล้องกับหน้าที่ใช้สอย และรูปทรงของงานจักสานแต่ละชนิด โดยงานจักสานบางชนิดสามารถใช้วัสดุหลายชนิดมาประกอบกัน เพื่อประโยชน์ใช้สอยที่สมบูรณ์ และความสะดวกสบายด้านต่าง ๆ ชาวจักสานจึงต้องเลือกใช้วัสดุให้เหมาะสมที่สุดเท่าที่จะทำได้ ซึ่งมักเป็นวัสดุพื้นบ้านในท้องถิ่น

จากการที่งานจักสานเกิดขึ้นจากวัสดุที่มีความแตกต่างกัน นำมาสาน ชักกันด้วยลวดลายที่แตกต่างกัน จึงก่อให้เกิดความงามที่เกิดจากพื้นผิว (Texture) และสีของวัสดุจากธรรมชาติโดยตรง เช่น พื้นผิวไม้ไผ่ หวาย กระจูด แห่่ง ที่มีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างกันเป็นลักษณะเฉพาะของงานจักสาน ต่างๆไปจากงานศิลปหัตถกรรมอื่น ๆ และนอกจากนี้พื้นผิวของงานจักสานที่เกิดจากลวดลายการสานก็มีความสำคัญเช่นกัน เพราะลักษณะของลวดลายที่ทำให้เกิดพื้นผิวภายนอกและภายในลักษณะต่างกันนี้ จะต้องกลมกลืนกับพื้นผิวของวัสดุตลอดจนรูปทรงโครงสร้างของงานจักสานด้วย จึงจะทำให้งานจักสานมีความงดงามที่มีคุณค่าสมบูรณ์

คุณค่าที่เกิดจากการแสดงออก เนื่องจากการทำงานจักสานเป็นกระบวนการสร้างสรรค์ลักษณะหนึ่ง ที่มีองค์ประกอบต่าง ๆ หล่อหลอมร่วมกับกระบวนการทางเทคนิคดังนี้งานจักสานจึงมีการแสดงออกของผู้สร้าง โดยที่การแสดงออกที่ปรากฏในงานจักสานแบ่งเป็น 2 ลักษณะคือ

การแสดงออกทางอารมณ์ (Temperamental Expression) ลักษณะการแสดงออกทางอารมณ์ในงานจักสานจะเห็นได้จากองค์ประกอบต่าง ๆ ของงานจักสานว่ามีความอ่อนช้อยละมุนละไมหรือมีความแข็งแรงกระด้างเพียงใด ดังจะเห็นได้จากงานจักสานหลายชนิด เช่น งานจักสานจากย่านลิเภาที่สานอย่างละเอียดประณีตมีอารมณ์ละเอียดอ่อนลวดลายที่ละเอียดประณีตของก่องข้าวของภาคเหนือ ซึ่งสะท้อนอารมณ์ของผู้สานที่ต่างจากชะนางหรือแฝงรั้วบ้าน เป็นต้น ลักษณะความประณีตและหยาบของลวดลายนี้เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นอารมณ์ของผู้สานที่แฝงอยู่ในงานจักสานแต่ละชนิดในแต่ละท้องถิ่นซึ่งแตกต่างกัน นอกจากนี้ลักษณะของการแสดงออกทางอารมณ์ ยังปรากฏในองค์ประกอบอื่น ๆ ของงานจักสานด้วย เช่น รูปทรง โครงสร้าง เป็นต้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงนิสัยใจคอของชุมชนเจ้าของงานจักสานนั้น

การแสดงออกเชิงศิลปะ (Art Expression) งานจักสานเป็นสื่อ (Media) ในการแสดงออกทางศิลปะอย่างหนึ่งของช่างจักสานพื้นบ้าน แต่มีข้อจำกัดเฉพาะงานจักสาน บางชนิดบางชิ้นเท่านั้น เพราะงานจักสานบางชิ้นผู้สร้างมิได้สร้างเพื่อเน้นการตอบสนองในเชิงคุณค่าทางความงาม แต่มุ่งเน้นเพื่อตอบสนองความต้องการในการใช้สอยในช่วงเวลาที่จำกัด ดังนั้นการศึกษาคุณค่าของการแสดงออกในเชิงศิลปะจึงจำเป็นต้องจำกัดอยู่ในงานจักสานที่เป็นงานศิลปหัตถกรรมมากกว่า

เครื่องมือเครื่องใช้ทั่วไป การแสดงออกเชิงศิลปะที่ปรากฏในงานเครื่องจักสานเป็นลักษณะของนามธรรมที่มีรูปทรง โครงสร้าง ลวดลาย และวัสดุเป็นสื่อ ดังจะพบในงานจักสานหลายชนิดที่มีความสมบูรณ์ลงตัวในเชิงศิลปะ

การแสดงออกเชิงศิลปะที่มีคุณค่าของงานจักสานนี้ขึ้นอยู่กับความสามารถของช่างแต่ละท้องถิ่น บางครั้งงานจักสานชนิดเดียวกันใช้วัสดุประเภทเดียวกันแต่ลักษณะการสร้างสรรค์และการแสดงออกเชิงศิลปะแตกต่างกันไปตามความสามารถที่ไม่เท่าเทียมกันของช่างแต่ละถิ่น โดยการแสดงออกเชิงศิลปะที่ปรากฏในงานจักสานเป็นสื่อที่แสดงให้เห็นถึงชีวิตจิตใจ คตินิยมในเรื่องความงามและศิลปะของผู้คนในท้องถิ่นได้อย่างดี จึงนับว่างานจักสานบางชนิดเป็นงานที่มีคุณค่าทางศิลปะที่ไม่ค่อยไปกว่างานศิลปหัตถกรรมประเภทอื่น

คุณค่าที่เกิดจากเอกลักษณ์และลักษณะเฉพาะถิ่น (Local Characteristics) การสร้างงานจักสานในท้องถิ่นต่าง ๆ มีวิธีการและการเลือกใช้วัสดุให้เหมาะสมกับการใช้สอยและคตินิยมของท้องถิ่นที่แตกต่างกัน ซึ่งต้องใช้เวลาสะสมประสบการณ์เพื่อพัฒนาให้เกิดความสมบูรณ์ที่สุดที่จะทำได้ อาจจะเป็นเวลาหลายชั่วชีวิตคน จากบรรพบุรุษสืบทอดมาจนถึงคนในยุคปัจจุบัน จนเป็นที่ยอมรับและเป็นที่พอใจในกลุ่มชนหรือชุมชนในท้องถิ่นนั้นเกิดเป็นคตินิยม เป็นแบบแผนสืบทอดมา คตินิยมและแบบแผนบ้านที่ยึดถือกันในแต่ละท้องถิ่นนั้นเป็นแบบแผนที่เป็นไปอย่างเรียบง่าย ตามลักษณะการดำรงชีวิตของแต่ละท้องถิ่นซึ่งเป็นเสมือนบ้ำหล่อหลอมให้งานจักสานมีเอกลักษณ์? ของแต่ละถิ่นที่แตกต่างกันไป เช่นความแตกต่างของก่องข้าวภาคเหนือ จากกระติบข้าวและก่องวงข้าวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยที่มีหน้าที่ใช้สอยเหมือนกัน แต่มีเอกลักษณ์เฉพาะตนที่แตกต่างกัน หมวกหรือขอบของภาคต่าง ๆ ก็มีเอกลักษณ์และลักษณะเฉพาะตนที่แตกต่างกัน แม้จะมีหน้าที่ใช้สอยในการกันแดดกันฝนเหมือนกันเอกลักษณ์และลักษณะเฉพาะท้องถิ่นของงานจักสานในท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะสะท้อนให้เห็นประวัติศาสตร์ ความเป็นมาของชุมชน สะท้อนให้เห็นลักษณะวัฒนธรรม การประกอบอาชีพ การดำรงชีวิต ตลอดจนสะท้อนให้เห็นลักษณะทางภูมิศาสตร์ของแต่ละท้องถิ่น

2.9 ความหมายของเศรษฐกิจสร้างสรรค์

เศรษฐกิจสร้างสรรค์ Creative Economics หมายถึง แนวคิดในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจบนพื้นฐานของการใช้องค์ความรู้ (Knowledge) การศึกษา การสร้างสรรค์งาน (Creativity) และการใช้ทรัพย์สินทางปัญญา (Intellectual property) ที่เชื่อมโยงกับรากฐานทางวัฒนธรรม การสั่งสมความรู้ของสังคม เทคโนโลยี/นวัตกรรมสมัยใหม่ เพื่อผลิตสินค้าและบริการที่สร้าง “มูลค่าทางเศรษฐกิจ” และ“คุณค่าทางสังคม” ซึ่งตอบสนองความต้องการของผู้บริโภคในตลาดโลก หรือเป็น “การสร้างมูลค่าที่เกิดจากความคิด” เศรษฐกิจสร้างสรรค์ หรือ Creative Economy (CE) มีความหมายที่หลากหลายแนวคิด เช่น การสร้างมูลค่าที่เกิดจากความคิดของมนุษย์ หรือแนวคิดการขับเคลื่อนเศรษฐกิจบนพื้นฐานของการใช้องค์ความรู้ การศึกษา การสร้างสรรค์งาน และการใช้ทรัพย์สินทางปัญญา ที่เชื่อมโยงกับรากฐาน ทางวัฒนธรรม การสั่งสมความรู้ของสังคม และเทคโนโลยี/นวัตกรรมสมัยใหม่ มีการแบ่งประเภทเศรษฐกิจสร้างสรรค์ดังนี้

1. ประเภทมรดกทางวัฒนธรรม (Heritage or Cultural Heritage) เป็นกลุ่มอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ โบราณคดี วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ และสภาพสังคม
 2. ประเภทศิลปะ (Arts) เป็นกลุ่มอุตสาหกรรมสร้างสรรค์บนพื้นฐานของศิลปะ และวัฒนธรรม
 3. ประเภทสื่อ (Media) เป็นกลุ่มสื่อผลิตงานสร้างสรรค์ที่สื่อสารกับคนกลุ่มใหญ่
 4. ประเภทสินค้าและบริการที่ตอบสนองความต้องการของลูกค้าที่แตกต่างกัน แบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม คือ
 - กลุ่มการออกแบบ
 - กลุ่ม New Media (เช่น ซอฟต์แวร์ และเนื้อหาดิจิทัล)
 - กลุ่มบริการทางความคิดสร้างสรรค์ (Creative Services) เช่น บริการทางโฆษณา
- นันทนาการ งานวิจัยและพัฒนา

ประเทศไทยมีวัตถุดิบที่สามารถพัฒนาขึ้นเป็นสินทรัพย์สร้างสรรค์ (Creative Assets) อยู่ มาก ไม่ว่าจะเป็นในด้านรูปธรรมหรือนามธรรม ซึ่งล้วนแต่สามารถนำไปสร้างเสริม CE ได้เป็นอย่างดี ในด้านรูปธรรม ประเทศไทยมีพระบรมมหาราชวัง พระแก้วมรกต พระพุทธรูปปางมารวิชัย พระราชวัง วัดวาอาราม เรือสุพรรณหงส์ อาหารไทย รำไทย นวดไทย ข้าวไทย ผลไม้ไทย ผ้าไหมไทย สุนัขพันธุ์ไทยหลังอาน ฯลฯ แหล่งท่องเที่ยว เช่น อุทยาน อุทยาน อุทยาน เชียงใหม่ ภูเก็ต พัทยา เขาวงกต ลำปาง เขาพระวิหาร เมืองโบราณ ฟาร์มจระเข้ ฯลฯ ในด้านนามธรรม เรามีเรื่องราวของ Siamese Twins อิน-จัน (คำว่า Siamese สามารถช่วยสร้าง CE ได้เป็นอย่างดีเพราะฝรั่งรู้จัก Siamese Twins/ Siamese Cats แต่ส่วนใหญ่ไม่รู้ว่าเป็นประเทศไทยกับสยามเป็นประเทศเดียวกัน บ้างก็เรียกว่า Thailand คือ Taiwan) สะพานข้ามแม่น้ำแคว เขาตะปู (ในตอนหนึ่งของภาพยนตร์ 007 James

Bond) ฯลฯ วัตถุประสงค์เหล่านี้รอคอยการพัฒนา เพื่อเป็นปัจจัยในการสร้างอุตสาหกรรม (Creative Industries) ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนา คือ ความคิดสร้างสรรค์ (Creative Ideas) ทั้งนี้ ความคิดสร้างสรรค์ เกิดจากการมีทักษะการคิด (Thinking Skills) และการมีความคิดริเริ่ม (Originality) ซึ่งต้องมีการเรียนการสอน ฝึกฝนกันในระดับโรงเรียน มหาวิทยาลัยอย่างจริงจัง

เศรษฐกิจสร้างสรรค์ (Creative Economy)

กระแสการแข่งขันของโลกธุรกิจที่ไร้พรมแดน และการพัฒนาอย่างก้าวกระโดดของเทคโนโลยีการสื่อสารและคมนาคม การแลกเปลี่ยนสินค้าจากที่หนึ่งไปยังอีกสถานที่อยู่ห่างแสนไกล กลับเป็นเรื่องง่ายในปัจจุบัน เมื่อข้อจำกัดของการข้ามพรมแดน (International Trade) มิใช่อุปสรรคทางการค้าต่อไปผู้บริโภคหรือผู้ซื้อย่อมมีสิทธิเลือกสินค้าได้อย่างเสรีทั้งในด้านคุณภาพ และราคา อย่างไรก็ตามการเรียนรู้และพัฒนาสินค้าและบริการต่างๆ ที่มีอยู่ในตลาดอยู่แล้ว ในยุคของโลกที่ไร้พรมแดนกระทำได้ง่าย ประเทศที่มีต้นทุนการผลิตที่ต่ำกว่า เช่น จีน อินเดีย เวียดนาม และประเทศในกลุ่มยุโรปตะวันออก มีความได้เปรียบในการแข่งขันด้านราคา (Cost Competitive Advantage)

ด้วยเหตุนี้ประเทศผู้นำทางเศรษฐกิจหลายประเทศ จึงหันมาส่งเสริมการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจสร้างสรรค์เพื่อพัฒนาสินค้าและบริการใหม่ๆ และหลีกเลี่ยงการผลิตต้องต่อสู้ด้วยราคาเป็นหลัก โดยหัวใจของเศรษฐกิจสร้างสรรค์ก็คือ แนวคิด หรือแนวปฏิบัติที่สร้างหรือเพิ่มมูลค่าของสินค้าและบริการได้โดยไม่ต้องใช้ทรัพยากรมากนักแต่ใช้ ความคิด สติปัญญา และความคิดสร้างสรรค์ให้มากขึ้นเท่านั้นเอง หลังจากเกิดแนวคิดเชิงมหภาค แนวคิดการพัฒนาเชิงสร้างสรรค์ก็ขยายตัวเข้าสู่ระดับอุตสาหกรรม เป็น อุตสาหกรรมเชิงสร้างสรรค์ (Creative Industry) และธุรกิจเชิงสร้างสรรค์ (Creative Business) ซึ่งอุตสาหกรรมในกลุ่มนี้ ก็มีหลากหลาย เช่น อุตสาหกรรมแฟชั่น-เครื่องประดับ อุตสาหกรรมกุตสาหกรรมการออกแบบ อุตสาหกรรมสื่อ/ภาพยนตร์/โทรทัศน์ และ อุตสาหกรรมงานศิลป์ในแขนงต่างๆ เป็นต้น

การพัฒนาทางเศรษฐกิจของประเทศเกาหลีใต้ นับว่า เป็นตัวอย่างที่ดีของผู้นำด้านเศรษฐกิจสร้างสรรค์ ที่ประสบความสำเร็จ การสร้างสรรค์กระบวนการพัฒนาทางเศรษฐกิจ การสร้างกระแส K-Pop อาหารเกาหลี หรือละครชุดเกาหลีไม่ได้เกิดขึ้นโดยความบังเอิญแต่เกิดขึ้นจากการวางแผนร่วมกันระดับประเทศในการยกระดับเกาหลีใต้ไปสู่เศรษฐกิจสร้างสรรค์ เห็นได้จากละคร “แดจังกึม” ที่ไม่ได้โด่งดังแค่เพียงในประเทศไทยแต่ได้รับความนิยมทั่วทั้งภูมิภาคเอเชียตะวันออกและตะวันออกเฉียงใต้ด้วยการวิจัยแนวการสร้างละครหรือภาพยนตร์ที่กลุ่มผู้บริโภคเอเชียส่วนใหญ่ชื่นชอบ หรือ

การศึกษาหารสนิยร่วมระดับภูมิภาค (Convergence Strategy) แล้วนำมาผนวกกับการเล่าเรื่องผ่านมรดกทางวัฒนธรรมต่างๆ ของเกาหลีได้อย่างลงตัวน่าสนใจ เช่น วัฒนธรรมการแต่งกาย การปรุงหรือการกินอาหาร ชีวิตในวัง วิธีการดำเนินชีวิตการประเพณีปฏิบัติคนที่ยึดมั่นจารัตินิยมของวัยรุ่น เป็นต้น ด้วยความสำเร็จของการขายวัฒนธรรมผ่านละครที่ผู้คนชื่นชอบ มีความประทับใจตราสินค้า (logo หรือ Brand) ของเกาหลีจึงถูกสร้างขึ้น (Korean Branding) เพราะสามารถสร้างให้เกิดความรู้สึกผูกพัน (Emotional relationships) ได้อย่างลงตัว เช่นเดียวกับความผูกพันความประทับใจใน ละครชุดเรื่องอื่นๆ ที่เกาหลีนำเสนอหนังร้อง และนักแสดง ที่สนับสนุนและเผยแพร่ออกมาอย่างต่อเนื่อง มีผลทำให้สินค้าและบริการต่างๆ ของเกาหลีได้เกิดการยอมรับ และมีความรู้สึกอันดี (Goodwill) จากผู้บริโภค ไม่ว่าจะเป็น เทรนด์เสื้อผ้า-เครื่องประดับ ทรงผม เครื่องสำอาง อาหาร เครื่องใช้ไฟฟ้า บริการศัลยกรรม การแสดงคอนเสิร์ต และการท่องเที่ยว เป็นต้น ปัจจุบันกระแสเกาหลีได้กระจายไปทั่วโลก (Global Market) ทั้งในยุโรป และอเมริกาเหนือ จากการวิเคราะห์ประเทศเกาหลีเป็นกรณีศึกษาร่วมกับคำจำกัดความเศรษฐกิจสร้างสรรค์ของ องค์การสหประชาชาติว่าด้วยการประชุมการค้าและการพัฒนา (UNCTAD: United Nations Conference on Trade and Development) สรุปเบื้องต้นได้ว่า เศรษฐกิจสร้างสรรค์เกิดจากสองปัจจัยหลัก คือ ทูทางความคิดสติปัญญา ร่วมกับทักษะความคิดสร้างสรรค์

a. ทู (Capital) ได้แก่ รูปแบบของทุนต่างๆ อันเป็นฐานความรู้และทุนทางปัญญาที่จะนำไปใช้ต่อยอดทักษะทางความคิด ซึ่งได้แก่ ทุนมนุษย์ (Human Capital) ทุนทางวัฒนธรรม (Culture Capital) ทุนทางสังคม (Social Capital) ทุนสถาบัน (Institutional Capital) และทุนด้านความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ (Creative Capital)

b. ทักษะ (Skills) ได้แก่ การทำงานเกิดความชำนาญเป็นทักษะที่สนับสนุนการนำความรู้และทุนทางความคิดสติปัญญามาประยุกต์ให้เกิดผลงานหรือคุณค่าเชิงรูปธรรม เช่น ทักษะด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทักษะในการสร้างนวัตกรรม ทักษะการเป็นผู้ประกอบการ และกรอบความคิดที่มีความคิดสร้างสรรค์

1. การร่วมมือกับธุรกิจอื่นๆ ที่มีความเชี่ยวชาญต่างกัน (Business Networking) เช่น กรณีรายการ SME ดีเด่น ที่เป็นความร่วมมือกับบริษัทผลิตเกมโซวกับธนาคารกสิกรไทย วิธีการนี้เสมือนการติดต่อพันธมิตรรวมเอา DNA ข้อดีของแต่ละฝ่ายมาสนับสนุนกันจนเกิดเป็นสินค้าและบริการที่ใหม่ มีความแตกต่าง และสร้างสรรค์

2. กลยุทธ์น่านน้ำสีฟ้า (Blue Ocean Strategy) เป็นแนวคิดที่มาจากนักวิชาการสองคนชื่อ W. Chan Kim และ Renee Mauborgne ผู้ซึ่งค้นพบแนวคิดในการหารูปแบบของสินค้าและบริการใหม่ๆ เพื่อหลีกเลี่ยงตลาดเดิมที่มีการแข่งขันสูง ธุรกิจที่ประสบความสำเร็จในการหาตลาดใหม่อย่าง

ไร้คู่แข่งกัน โดยใช้กลยุทธ์ที่น่าน้ำสีฟ้าอย่างตั้งใจ หรือไม่ได้ตั้งใจ เช่น ไวน์ Yellow Tail, Body Shop, circus du soleil, Nintendo Wii และ ฟาร์โซคชัย

3. วิธีคิดแบบนอกกรอบ และไม่ยึดติดรูปแบบเดิม (Lateral Thinking) เช่น การมองเห็นที่หรือประโยชน์ของที่หนีบการค้าย ทำหน้าหรือเป็นได้มากกว่าที่หนีบกระดาก (ผลปรากฏว่ามีผู้บอกประโยชน์ได้มากกว่า 40 อย่างในชั้นเรียนหนึ่ง) การมองนอกกรอบทำให้ได้สินค้าใหม่ๆ เช่น ที่เจาะน้ำมันพร้าว หัวชุดเจาะแบบรากบัว ที่รีดผ้าไอน้ำแบบไม่ใช่กระดานรีด เป็นต้น

4. แนวคิดการมีส่วนร่วมต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมขององค์กร (Cooperate Social Responsibility) เมื่อธุรกิจมองแนวทางการผลิตสินค้าและบริการกว้างขึ้นกว่าแค่สร้างกำไรให้กับองค์กร โอกาสใหม่ๆ ทางธุรกิจที่ทำให้ธุรกิจมีการพัฒนากว้างขวางขึ้นตาม การพัฒนาสินค้าและบริการต่างๆ เชิงสร้างสรรค์เพื่อสังคมและสิ่งแวดล้อมจึงเพิ่มขึ้นอย่างมากในปัจจุบัน เช่น วัสดุก่อสร้างประหยัดพลังงาน รถยนต์พลังงานทางเลือก และขากลอัดโนมิตีเพื่อผู้พิการ

5. การผสมผสาน ศิลปะ วัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ (Arts Culture and History) เป็นอีกแนวทางหนึ่งในการนำคุณค่าด้านจิตวิญญาณและความเชื่อ มาสร้างคุณค่าให้กับสินค้าและบริการได้ ตัวอย่างเช่น ตลาดน้ำร้อยปี มีผู้หลงใหลท่องเที่ยวจำนวนมาก ด้วยความเป็นเอกลักษณ์มีประวัติความเป็นมา และคุณค่าเชิงวัฒนธรรม การลงทุนก็ใช้เงินเพียงน้อยนิดหากเทียบกับการลงทุนของห้างสรรพสินค้าต่างๆ

6. การนำเทคโนโลยีมาสนับสนุน สินค้าและบริการอย่างสร้างสรรค์ เป็นอีกแนวทางหนึ่งที่ในบางครั้งอาจไม่ต้องลงทุนมากแต่สามารถสร้างประสบการณ์และความแตกต่างของสินค้าได้เป็นอย่างดี เช่น ห้องสมุด TCDC พัฒนาระบบสื่อดิจิทัลมาผสมผสาน หรือหุ่นยนต์น้องคินสอ เป็นต้น ด้วยความเชื่อที่ว่า ความคิดเป็นทักษะที่ต้องฝึกฝนไม่ได้มีมาแต่กำเนิดดังนั้น ทักษะความคิดสร้างสรรค์ก็สามารถสร้างสรรค์สร้างขึ้นได้โดยผ่านกระบวนการต่างๆ ทำให้ปัจจุบันหลายองค์กรทั่วโลก ออกแบบหลักสูตร และวิธีการพัฒนาความคิดสร้างสรรค์มากมาย ซึ่งเชื่อว่าหากนำมาประยุกต์ใช้ในการทำธุรกิจการเรียนการสอน ของอุตสาหกรรมอัญมณีและเครื่องประดับโลหะรูปพรรณ ยกระดับขีดความสามารถในการแข่งขันในระยาวของอุตสาหกรรมนี้ได้สุดท้ายนี้ เศรษฐกิจ และสังคมแห่งความสร้างสรรค์ เกิดจากความร่วมมือร่วมใจ การคิดคนเดียว เก่งคนเดียว ทำคนเดียว อาจไม่ใช่แนวทางที่สร้างสรรค์เท่าไร ต้องช่วยกันร่วมสร้างในทุกระดับของสังคมในท่ามกลางความเห็นที่ยังแตกต่างกัน ที่ยังถกเถียงกันอยู่ว่าเศรษฐกิจโลก และเศรษฐกิจไทยจะฟื้นหรือยังไม่ฟื้นหรือ จะฟื้นด้วยได้อย่างไร สิ่งที่น่าสนใจมากกว่าคงจะอยู่ว่าหลังจากหลุดพ้นจากภาวะเศรษฐกิจถดถอยครั้ง ที่รุนแรง

ประเทศเติบโตในอัตราที่สูง โดยการพึ่งพิงปัจจัยการผลิตที่มีราคาถูกและใช้ทรัพยากรอย่างสิ้นเปลือง ที่หลายทรัพยากรได้หมดสิ้นไป หรือทรัพยากรธรรมชาติหลายตัวหมดไปและลดค้อยด้อยลง อาทิเช่น สัตว์น้ำ และป่าไม้ เป็นต้น ดังนั้น ในอนาคตแล้วภายใต้กระแสของพัฒนาที่ต้องการความมั่นคงยั่งยืน เศรษฐกิจไทยควรมีการปรับโครงสร้างไปสู่ระดับสูงขึ้นคือระบบเศรษฐกิจเน้นการเพิ่มประสิทธิภาพ และสร้างนวัตกรรม (Efficiency-driven and Innovation-driven Economy) โดยทางเลือกหนึ่ง เพื่อนำไปสู่เศรษฐกิจที่มีระดับการพัฒนาที่สูงขึ้น คือ การให้ความสำคัญกับการพัฒนาเศรษฐกิจสร้างสรรค์ อย่างจริงจัง "เศรษฐกิจสร้างสรรค์" เป็นแนวคิดในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจบนพื้นฐานของการใช้องค์ความรู้ (Knowledge) การศึกษา การสร้างสรรค์งาน (Creativity) และการใช้ทรัพย์สินทางปัญญา (Intellectual property) ที่เชื่อมโยงกับรากฐานทางวัฒนธรรม การสั่งสมความรู้ของสังคม เทคโนโลยี และหรือนวัตกรรมสมัยใหม่เพื่อผลิตสินค้าและบริการที่สร้าง "มูลค่าทางเศรษฐกิจ" และ "คุณค่าทางสังคม" ซึ่งตอบสนองความต้องการของผู้บริโภคในตลาดโลกได้หรือพูดง่าย ๆ คือ "การสร้างมูลค่าที่ เกิดจากความคิด"

ความสำคัญของเศรษฐกิจสร้างสรรค์ที่มีต่องานจักสาน

ประเทศไทยสูญเสียความสามารถในการแข่งขันด้านการค้าเนื่องมาจาก

– สินค้าหรือผลิตภัณฑ์ที่มีการผลิตขึ้นเน้นเรื่องปริมาณมากกว่าคุณภาพ ไม่สามารถสนองความต้องการของผู้บริโภคที่มีความซับซ้อนได้

– ความล้มเหลวของการค้าที่แข่งขันด้านราคาทำให้เกิดความต้องการ ที่จะสร้างแนวทางในการสร้างเศรษฐกิจในแนวใหม่ แรงงานราคาถูกไม่ได้เป็นจุดขายของไทยอีกต่อไปแล้ว

– คนไทยไม่ได้รับประโยชน์จากแรงงานและทรัพยากรของประเทศอย่างเต็มที่การขยายตัวของเศรษฐกิจที่นำโดยภาคการส่งออกซึ่งอาศัยการลงทุนจากต่างประเทศ ส่งผลดีแค่ช่วงแรกแต่ทำให้ไทยต้องพึ่งทุน เทคโนโลยีและการตลาดจากบริษัทต่างประเทศ เศรษฐกิจสร้างสรรค์ในประเทศไทย ปัจจุบันยังไม่มีกำหนดขอบเขตอย่างชัดเจน มีการศึกษาและจัดเก็บข้อมูล 9 กลุ่ม งานฝีมือและหัตถกรรม (Craft) ประกอบด้วยกลุ่มงานดังนี้

- (1) งานฝีมือและหัตถกรรม (Craft)
- (2) งานออกแบบ (Design)
- (3) แฟชั่น (Fashion)
- (4) ภาพยนตร์และ วิดีทัศน์ (Film & video)
- (5) การกระจายเสียง (Broadcasting)
- (6) ศิลปะการแสดง (Performing arts)
- (7) ธุรกิจโฆษณา (Advertising)
- (8) ธุรกิจการพิมพ์ (Publishing)

(9) สถาปัตยกรรม (Architecture)

นอกจากนี้ได้ทำการเก็บข้อมูลในกลุ่ม การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม (Historical & Cultural Tourism); ดนตรี (Music) และซอฟต์แวร์ (Software) เพื่อศึกษาปัจจัยสนับสนุนการพัฒนาเศรษฐกิจสร้างสรรค์

- โครงสร้างพื้นฐาน
- การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
- การสนับสนุนทางการเงินและการลงทุนการตลาด
- การสร้างเครือข่าย
- การวิจัยและพัฒนา
- กฎหมายและกฎระเบียบ
- ระบบฐานข้อมูลและการจัดเก็บ
- ระบบฐานข้อมูลและการจัดเก็บ

ความมุ่งหวังให้เศรษฐกิจสร้างสรรค์เป็นพลังขับเคลื่อนที่ทรงประสิทธิภาพในระยะยาว จึงจำเป็นต้องให้มีหน่วยงานหรือกลไกที่ทำหน้าที่ประสาน เชื่อมโยง บูรณาการทั้งในระดับนโยบาย ยุทธศาสตร์และระดับปฏิบัติที่ชัดเจน แม้ว่าปัจจุบันรัฐบาลจะให้ความสำคัญกับการพัฒนาเศรษฐกิจสร้างสรรค์และหน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชนเริ่มตระหนักถึงความสำคัญ และขับเคลื่อนการพัฒนาเศรษฐกิจสร้างสรรค์ในสาขาต่างๆ ตามหน้าที่แล้วก็ตาม

ลวดลายเครื่องจักสาน

งานเครื่องจักสานเกิดจากกระบวนการสานด้วยวัสดุเพื่อให้เกิดลวดลายและเกิดผลิตภัณฑ์สามารถนำไปใช้ประโยชน์ตามวัตถุประสงค์อย่างมีความสัมพันธ์กันอย่างยากที่จะแยกออกจากกันได้ ไม่ว่าจะเป็นวัสดุ โครงสร้าง รูปทรง ตลอดจนลวดลาย ซึ่งทุก ๆ องค์ประกอบมีความ สัมพันธ์กันอย่างแยกกันไม่ออก

ลวดลายในการสานเป็นการจัดระเบียบของการนำวัสดุมาสานหรือขัดกัน และเกิดลวดลายขึ้น ผลของลวดลายนี้ทำให้เกิดผลิตภัณฑ์ที่นำไปใช้ประโยชน์ สร้างลวดลายที่สวยงาม ทำให้เกิดรูปทรงของผลิตภัณฑ์ที่หลากหลาย ทำให้ผลิตภัณฑ์มีความแข็งแรงอันเนื่องมาจากการขัดกันและเกิดแรงยึดระหว่างกันของวัสดุจนเกิดเป็นแผ่น เป็นแผง และเป็นผนังของเครื่องจักสาน ลวดลายที่เกิดจากการสานหรือการขัดกันของวัสดุสานได้ถูกพัฒนาให้เกิดลวดลายใหม่ ๆ อย่างมากมาย จากลวดลายที่เรียกว่าลายแม่บท เกิดเป็นแบบอย่างลวดลายใหม่ ๆ ที่พัฒนาความคิดต่อยอดมาจาก

ลวดลายแม่บท เรียกว่าลายพัฒนา และพัฒนาความคิดที่เปลี่ยนแปลงไปมากขึ้น ๆ และเรียกว่าลายประดิษฐ์ อันเป็นการสะท้อนแบบของลวดลายที่มีการประดิษฐ์ให้เกิดรูปแบบใหม่ ได้มากมาย การเกิดลวดลายอาจจะเกิดจากวิธีการสานหรือการจัดของเส้นวัสดุ การเลือกใช้วัสดุ การออกแบบรูปทรงของผลิตภัณฑ์จักสาน รวมถึงการกำหนดวัตถุประสงค์การสร้างสรรค์ผลิตภัณฑ์ที่จะนำไปใช้ด้วย

การสานลวดลายต่างๆ ในเครื่องจักสานของไทยแต่ละลายจะมีระเบียบ และหลักในการสืบทอดต่อ ๆ กันมาแต่โบราณ ด้วยลักษณะของการเล่าต่อกันมาด้วยปากเปล่าแบบมุขปาถะ (Verbal) มากกว่าการใช้ตำรับตำรา โดยมากจะคิดคำเป็นหลักที่คล้องจองกันคล้ายหลักสูตรไว้เป็นลายๆ ไป เช่น “ยกสองข่มสี่ กลับมาอีกที ยกสี่ข่มสอง” “ยกสองข่มห้า เรียกว่าลายบัวเอช” เป็นต้น จากลักษณะนี้ ผู้เรียนจะต้องใช้การฝึกฝนและปฏิบัติเอาเองจนจดจำได้ และโดยลักษณะเช่นนี้ทำให้แบบอย่างของลวดลายของเครื่องจักสานในแต่ละถิ่นมีลักษณะเฉพาะท้องถิ่นที่แตกต่างกันไป และมีชื่อเรียกลายต่างๆ แตกต่างกันไป แม้จะเป็นลายชนิดเดียวกันก็ตาม ซึ่งถ้าจะจำแนกลายต่างๆ ออกตามภาษาถิ่นแล้ว คงจะมีลายมากมาย ยากแก่การรวบรวมและวิเคราะห์ได้ จึงได้แยกลักษณะของการสร้างลวดลายออกเป็นแบบต่างๆ ดังนี้

ลายขัด ลายขัดเป็นลายพื้นฐานของเครื่องจักสานซึ่งอาจจะเป็นลวดลายเบื้องต้นของการทำเครื่องจักสานที่เก่าแก่ที่สุดก็ได้ ลักษณะของลายขัดเป็นการสร้างแรงยึดระหว่างกันด้วยการขัดกันของดอหรือวัสดุอื่นด้วยการขัดกันเป็นมุมฉาก ระหว่างแนวตั้งหรือเส้นตั้ง (Vertical) และแนวนอนหรือเส้นนอน (Horizontal) อาจจะขัดกันให้เกิดช่องว่างระหว่างเส้นดอเป็นตาสี่เหลี่ยมเล็กใหญ่ ใดก็ได้ แต่จะประกอบขึ้นด้วยเส้นตั้งและเส้นยืนขัดกันเสมอ วิธีการขัดกันของเส้นดอนี้ถือเป็นแม่แบบลวดลายเบื้องต้น ลายขัดมีวิวัฒนาการจากการสานขัดกันระหว่างเส้นดอแนวตั้งและแนวนอนอย่างละเส้น มาเป็นการใช้เส้นดอแนวละหลายๆ เส้น ขัดสลับกัน ทำให้เกิดลายใหม่ๆ ขึ้น หรืออาจจะสอดทแยงเข้าไประหว่างเส้นตั้งและเส้นนอนก็ได้ จะได้ลายใหม่ขึ้น เช่นกัน หรือจะให้ลายขัดกันในลักษณะแนวทแยงมีช่องว่างเป็นรูปข้าวหลามตัดก็ได้ หรือจะเพิ่มเส้นดอด้วยการยกและข่มสลับกันไปเช่น ลายสองและลายสาม จะทำให้ได้ลายขัดที่ละเอียดยิ่งขึ้น และมีลวดลายที่ปรากฏบนผิวแปลกออกไปด้วย

ถ้าพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่า “ลายขัด” เป็นแม่แบบของลายสานทั้งปวง ซึ่งมีอยู่ในงานจักสานของชนชาติต่างๆ ทั่วไป และเป็นลายที่วิวัฒนาการขึ้นมาเป็นลายต่างๆ ตามความต้องการด้านประโยชน์ใช้สอยได้มากมาย ตั้งแต่ลายขัดธรรมดา ด้วยการยกเส้นหนึ่ง สอดเข้าไปเส้นหนึ่ง มา

ยกเว้นบางท้องถิ่นในภาคเหนือ เรียกลายจัดหนึ่งว่า ลายตานหรือลายหนึ่ง ลายจัดหนึ่งนับเป็น ลวดลายพื้นฐานที่ง่ายที่สุดสานได้แบบโปร่งและทึบ อาจสานให้ดอกชิดกันหรือเว้นระยะห่างก็ได้ ลายจัดหนึ่งมีการพัฒนาขึ้นเป็นลายต่าง ๆ อีกหลากหลายเช่น ลายจัดตะ แล ลายจัดโปร่ง ขอนดอก ลายจัดโปร่งตาหมากรุก ลายจัดทะแยง ลายแปดเหลี่ยม

ลายจัดแบบที่วิวัฒนาการไปมากที่สุดของไทย คือ ลายจัดที่เรียกกันว่าลายผีบ้า หรือลาย กระดิ่งผัดข้าวเป็นลายที่มีสานเกือบทุกภาค และมักเรียกตรงกันว่าลายบ้า หรือลายผีบ้า ซึ่งเป็นเพราะ เป็นลายที่สานยากนั่นเอง การสานจะต้องพลิกกลับข้างล่างขึ้นข้างบนเอาข้างบนลงข้างล่างจึงจะสาน ถูก และถ้าสานถูกแล้วลายจะออกมาเป็นรูปพื้นปลาสวยงาม การสานลายกระดิ่งหรือลายผีบ้านี้มีคำที่ คล้องจองเป็นสูตรไว้หลายอย่างเช่น “ยกสองข่มห้าเรียกลายบ้าเอ๋ย” “ลายผีบ้าข้ามห้ายกสอง” เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ลายจัดนี้แม้จะมีประโยชน์ในการใช้สอยในการสานสิ่งต่างๆ ได้อย่าง กว้างขวาง เพราะเป็นลายที่มีวิวัฒนาการและประยุกต์ใช้ประโยชน์ได้มาก และการใช้ลายจัดแต่ละ ชนิดก็ขึ้นอยู่กับรูปแบบโครงสร้างของเครื่องจักสานแต่ละชนิด

ลายจัดที่เรียกว่า ลายหนึ่ง ในภาคเหนือเรียกว่าลายตานเป็นลายที่ใช้ประโยชน์ได้มาก เพราะสามารถสานให้เกิดตาถี่ห่างอย่างไรก็ได้ ตั้งแต่สานเป็นตาห่างๆ สำหรับทำเป็นรื้อบ้าน ฝ้ายบ้าน เล้าไก่ ไปจนถึงสานติดกันเป็นตาถี่ๆ ใช้เป็นภาชนะต่างๆ เช่น ตะข่อง ตะกร้า ช้ำ กระบุง พ้อม

ตัวลายที่ละเอียดขึ้นไปอีก เช่น ลายสอง ลายสาม ซึ่งเป็นลายที่มีความสวยงามของ ลวดลาย เช่น ลายเสือลำแพน ลายกุ แอ่ว ฝ้ายบ้าน เป็นต้น

ลายจัดนั้นนอกจากจะสานด้วยการจักรธรรมดาๆแล้ว บางครั้งอาจจะสานร่วมกับลายอื่นๆ ด้วยการสอดดอกเป็นเส้นทแยงมุมสานซ้อนลายอีกชั้นหนึ่งก็มี หรือบางทีอาจจะสานเป็นลายยกดอก ซ้อนประกอบเข้าไปเพิ่มความสวยงามนี้ มักใช้ภาชนะที่ต้องการความงาม ไม่ต้องการความแข็งแรง มากนัก เช่น กระเป๋าทะกร้าหิ้ว ฝ้าย เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ลักษณะโครงสร้างของลายจัดนี้เป็นลายที่มีแรงยึดมาก อันเกิดจากขัดกัน ของเส้นตั้งและเส้นนอนโดยตรง จึงมีความแน่นและแข็งแรงให้ความคงทนมาก จึงนิยมใช้สาน ประกอบกับลายอื่นๆ ในบางส่วนที่ต้องการความแข็งแรง เช่น ส่วนที่เป็นก้น เป็นปาก คอ ของ ภาชนะ เป็นต้น

ลายทแยง (Plaiting pattern)

ลายทแยงลักษณะการสานคล้ายการถัก ส่วนมากจะใช้ดอกปิ่นหรือดอกเส้นแบนๆ บางๆ เพราะการสานลายชนิดนี้ต้องการแผ่นที่บีบ ที่มีความโค้งเป็นผนังของภาชนะทรงกระบอกเป็นส่วนใหญ่ โครงสร้างของลายทแยงมุมชนิดนี้จะเบียดตัวกันสนิทจนเกือบไม่มีช่องว่าง ลักษณะการจัดกันของดอกและวัสดุที่สานจะขัดกันในลักษณะทแยง (Diagonal) จะไม่มีเส้นตั้งหรือเส้นนอนเหมือนลายขัดเป็นลายสถานที่ต้องการผิวเรียบบาง สามารถต่อเชื่อมกันโค้งตัวไปตามความโค้งของภาชนะที่ต้องการได้ ลายชนิดนี้บางทีสานเป็นแผ่นแล้วนำไปประกอบเข้ากับโครงสร้างอื่นตามรูปที่ต้องการ เพราะลายชนิดนี้จะสามารถเก็บริมได้เรียบร้อยสวยงาม เพราะสามารถสอดเส้นดอกกลับเข้าไปในลายเดิมได้ดีกว่าลายขัด เพราะเส้นดอกจะเป็นเส้นทแยง ที่หักพับกลางได้ง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาชนะที่สานด้วยใบลาน ใบตาล เช่น สมุกใบลาน สอบใบเตย สอบกระจุย พัดไม้ไผ่ เป็นต้น

เครื่องจักสานที่สานด้วยลายทแยงนี้ส่วนมากจะไม่คงทนเท่าลายขัด อย่างไรก็ตาม ลักษณะการสานลายด้วยลายทแยงนี้ได้พัฒนาไปมาก จากลายทแยงธรรมดาไปสานยาก สับสนอย่างที่เราเรียกว่าลายผีบ้า หรือ Mad Weave ก็มี การสานลักษณะนี้จะพบในสมุกใบลานแบบโบราณสำหรับใช้เครื่องหอมของสตรี เป็นต้น

ลายทแยงอีกชนิดหนึ่งที่นิยมใช้กันทั่วไปคือลายหมุมหรือหกเหลี่ยม เป็นลายที่มีลักษณะคล้ายลายเฉลวแต่สานที่บีบจนเกือบไม่มีช่องว่าง ภาคเหนือเรียก ลายเกล็ดเต่า” ซึ่งใช้สานฝาหรือก้นโตก แอบข้าว แอบยาเส้น ก่องข้าว ลายชนิดนี้มีใช้ทั่วไปทุกภาค

นอกเหนือจากลายดังกล่าวแล้ว ยังมีลายทแยงอีกอย่างหนึ่ง ที่นิยมใช้กันมากคือ ลายเฉลว หรือตะเหลว หรือลายดาแข่ง หรือลายดาชะลอม ลายชนิดนี้เป็นลายทแยงที่มีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อของคนไทยมาช้านาน เช่น สานเป็นเฉลวพระเจ้า 5 พระองค์ หรือเฉลวสำหรับปักปากหม้อ ยาไทยซึ่งเป็นความเชื่ออย่างหนึ่ง หรือใช้สานเป็นเฉลวบอกเหตุ ปักไว้ตามทางหรือที่ต้องการห้ามผู้คนเข้าไปคล้ายเป็นเครื่องหมาย ซึ่งมีใช้มาตั้งแต่สมัยโบราณดังปรากฏในนิราศนรินทร์ฯ ว่า “ไปถึงด่านบรื่องเรียกพัก เห็นแต่ตลางตะเหลวปักไว้” การสานเฉลวชนิดนี้มักปักไว้ในที่สูงๆ เช่นปลายไม้หลัก โดยมีหญ้าผูกไว้เป็นเครื่องหมายที่ช่วยให้เห็นชัดขึ้น

ลายเฉลว

ลายเฉลวที่ใช้สานเป็นเครื่องหมายตามคติความเชื่อโบราณอีกอย่างหนึ่งคือ เฉลวหน้าวัว ซึ่งปักไว้บนลานนวดข้าว ตามมุมทั้ง 4 ทิศของลานนวดข้าว ขึงด้วยสายสิญจน์ เพื่อเป็นเครื่องป้องกันอัปมงคล หรือทำขวัญข้าวก่อนจะเก็บเข้ายุ้งเข้าฉาง

ลายฉลุ นอกจากใช้สานเป็นเครื่องหมายความเชื่อต่าง ๆ แล้ว ยังเป็นลายทแยงที่ใช้สานเป็นเครื่องมือต่างๆ ด้วย ซึ่งส่วนมากจะเป็นลายโปร่งๆ เช่น เฆ่ กระจาด โครงก๊อบ หมวกเจ๊ก (ก๊วยเลี้ยว) ก๊วยซ่า ชะลอม เป็นต้น ลายฉลุเป็นลายที่ไม่มีใครจะทรงรูปอยู่ได้มันจะต้องมีโครงนอกประกอบเพื่อมิให้มีโครงสร้างที่แข็งแรงสามารถใช้สอยได้คงทนลายฉลุที่ใช้ทั่วไปมักจะเป็นลายฉลุ 6 มุม นอกจากลายฉลุหกมุมแล้วยังมีลายฉลุอื่นๆ ที่ได้รับการพัฒนาขึ้น เพื่อให้ใช้ประโยชน์ได้เหมาะสมและสะดวกยิ่งขึ้น เช่น ลายฉลุแปดมุมสำหรับสานเปล เก้าอี้ ลายฉลุผิวดูก หรือลายฉลุเงิน ซึ่งใช้สานแข่งปลาทุ กระบายเงิน ลายฉลุทึบ หรือลายฉลุห่อ ใช้สานฝากระดืบ เป็นต้น

นอกจากนี้ ลายฉลุ ยังได้รับการพัฒนาให้เกิดความสวยงามยิ่งขึ้น ด้วยการสอดสานดอกเล็กๆ หรือวัสดุอื่น เข้าไปเพื่อเสริมแต่งให้เกิดลายแปลกออกไปเช่น ลายดอกพิกลุล ลายดอกแก้ว ซึ่งจะพบในการสานภาชนะประเภทฝาชี ประเป่าถ้อ เขียนหมาก เป็นต้น

ลายทแยงประเภทลายฉลุ เป็นลายที่ใช้ในเครื่องจักสานที่ต้องการผนังโปร่งเป็นช่องว่างมากๆ ทั่วไป เช่น เปล ชะลอม ซ้า เป็นต้น ลายฉลุนี้นี้มักใช้กันกว้างขวาง และวัสดุที่ใช้สานลายฉลุนี้นี้ส่วนมากจะเป็นไม้ไผ่ หวาย เป็นส่วนมาก

ลายอีกประเภทหนึ่งซึ่งเป็นลายที่ใช้สานเครื่องจักสานเฉพาะอย่าง ตามแต่รูปทรงของเครื่องจักสานบังคับ แต่อาจจัดรวมเข้าไว้ในประเภทลายทแยงได้เช่น ลายที่สานหมอนเวียนออกจากศูนย์กลางไถ่แก่ ลายหัวส้มปลา ลายหัวส้มไถ่ ลายโครงงอบ โครงก๊อบ เป็นต้น การสานลายประเภทนี้จะสานวนออกจากศูนย์กลาง แล้วกระจายออกมานั้นเป็นดอกหลักในการสานเป็นรูปทรงตามที่ต้องการต่อไป ลายชนิดนี้มักจะใช้สำหรับเครื่องจักสานทรงกระทะ ที่ต้องการช่องว่างที่ส่วนกันอันเกิดจากการเริ่มต้นของลายนั่นๆ

ลายทแยงอีกชนิดหนึ่ง เป็นลายที่มีระเบียบเฉพาะอย่าง สำหรับใช้สานเครื่องจักสานแต่ละชนิด ได้แก่ ลายที่ใช้สานเครื่องจักสานแต่ละชนิด ได้แก่ ลายที่ใช้สานเครื่องจักสานเฉพาะถิ่น เช่น ลายสานแข่งลำไย ก๊วยเตี้ยวเมี่ยงของภาคเหนือ ลายสานฝาชี เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ลายทแยงที่เกิดขึ้นจากหลักหรือระเบียบการสานที่เกิดจากการขัดกันของดอกหรือวัสดุในลักษณะมุมทแยงนี้ เกิดจากความต้องการสร้างลายให้เกิดประโยชน์สอดคล้องกับรูปทรง โครงสร้าง และทำหน้าที่ใช้สอยของเครื่องจักสานแต่ละชนิดนั่นเอง ซึ่งลายทแยงเหล่านี้ได้ก่อให้เกิดเครื่องจักสานที่มีรูปทรง โครงสร้าง และลวดลายต่างไปจากเครื่องจักสานที่เกิดจากลายสานชนิดอื่นมากมาย

ลายสานแบบขด (Cailing pattern)

ลายสานแบบขดส่วนมากจะใช้สานภาชนะซึ่งเป็นการสร้างรูปทรงขึ้นด้วยการขดตัวของวัสดุซ้อนกันเป็นชั้นๆ แล้วใช้ตัวกลางเชื่อมตักเข้าด้วยกันด้วยการเย็บ (Sew) หรือถัก หรือมัดระหว่างเส้นวัสดุซึ่งอาจจะเป็นวัสดุธรรมชาติๆ ที่ยังไม่ได้ดักก็ได้

ลักษณะการทำเครื่องจักสานด้วยการขดนี้อาจเป็นวิธีการทำเครื่องจักสานเก่าแก่วิธีหนึ่ง ซึ่งเริ่มด้วยการนำกลิ้งไม้เถา หรือต้นไม้ มาขดเป็นวงกลมๆ แล้วถักเชื่อมกึ่งไม้เถา หรือต้นไม้ที่ขดไว้นั้นซ้อนเป็นชั้นๆ เรื่อยไปจนเป็นภาชนะ และจากลักษณะของการสานแบบขด ได้พัฒนาเรื่อยมาเป็นลำดับ ความต้องการใช้สอย ซึ่งอาจจะมีรูปทรงลวดลายต่างๆ กันไป แต่โดยทั่วไปแล้ว การเริ่มต้นจะเริ่มจากการขออออกมาจากวงใน ในลักษณะกันหอยเสมอ ลายสานแบบขดในเครื่องจักสานมักจะใช้วัสดุจำพวกหวาย และวัสดุอื่น ๆ ที่ไม่สามารถคงรูป อยู่ได้ด้วยตัวเอง

ลายสานแบบขดจะรับน้ำหนักและแรงดันได้ดีเพราะ โครงสร้างทุกส่วนจะรับน้ำหนักเฉลี่ยได้ทั่วถึงกัน เครื่องจักสานที่สานด้วยลวดลายขดของไทยนั้นไม่มีมากนัก ส่วนมากจะเป็นเครื่องจักสานหวายและย่านลิเภา เช่น ตะกร้าหิ้ว กระเป๋าทือ เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีพวกไม้ไผ่เนื้ออ่อนที่นำมาจักเป็นดอกๆ บางๆ ถักเป็นเส้นแล้วนำมาขดเย็บติดกันเป็นชั้นๆ เช่น การทำหมวก กระเป๋า อย่างไรก็ดี ลายไม่มีหลัก หรืออาจเรียกว่าลายอิสระนี้ ไม่อาจจำกัดหลักเกณฑ์ที่แน่นอนได้เพราะในท้องที่แต่ละแห่งจะทำตามความนิยมเฉพาะถิ่น และความคิดของผู้สานแต่ละคน นับว่าเป็นลายที่เกิดจากความคิดสร้างสรรค์ในการสร้างลวดลายให้เกิดเป็นเครื่องจักสานที่ต่างๆ ไปจากลวดลายแบบอื่นๆ และลายชนิดนี้จะพบเห็นไปในภาคต่างๆ ของประเทศ นับว่าเป็นลายที่น่าสนใจลายหนึ่งในกระบวนการของการทำเครื่องจักสาน

การเริ่มต้นและการเก็บริม (Beginning & Finished)

การเริ่มต้นและการเก็บริมเป็นขั้นตอนที่สำคัญของการทำเครื่องจักสาน เพราะทั้งการเริ่มต้นและการเก็บริมจะมีส่วนสัมพันธ์และส่งผลถึงการใช้ลวดลาย การสร้างรูปทรงโครงสร้างที่สอดคล้องกับความต้องการด้านประโยชน์ใช้สอยของเครื่องจักสาน ซึ่งจำช่วยให้เครื่องจักสานมีความสมบูรณ์ในตัวเอง

การเริ่มต้น หมายถึง การเริ่มสานเครื่องจักสานอาจจะเป็นการเริ่มที่ส่วนกันของภาชนะ หรือส่วนหนึ่งส่วนใดของเครื่องจักสานที่ต้องการทำแผ่น หรือเป็นรูปทรงอื่นๆ การเริ่มต้นโดยเฉพาะเครื่องจักสานประเภทภาชนะ นับได้ว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะจะเป็นส่วนสำคัญที่ส่งผลถึงรูปทรง คือผู้สานจะต้องรู้ว่าจะใช้ลายชนิดใดและวัสดุประเภทใดในการเริ่มต้น อาจจะเป็นส่วนกันของภาชนะว่า รูปทรงทั้งหมดของภาชนะที่จะสานนั้นเป็นอย่างไร จะใช้ประโยชน์อย่างไรจึงจะสามารถกำหนดลวดลายและวัสดุให้ถูกต้อง เช่น ถ้าเป็นการสานกันตะข้อง ก็มักจะสานด้วยลายขัด

ให้มีช่องว่างสำหรับน้ำไหลออกได้ อาจจะสานเป็นแผงสี่เหลี่ยมก่อน แล้วจึงพันทบขึ้นไปเป็นส่วน ผืนด้านข้าง หรือถ้าเป็นก้นกระบุงก็อาจจะสานด้วยลายสองให้เกิดเป็นแผ่นทึบ เป็นต้น

ดังนั้น การเริ่มต้นของเครื่องจักสานชนิดใดจะเริ่มต้นด้วยลวดลายชนิดใด การกำหนดการใช้ลายในการเริ่มต้นนี้ไม่จำกัดว่าจะใช้ลายขัด ลายทแยง ลายขด หรือลายไม่มีหลักก็ตาม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับองค์ประกอบอื่นๆ ของเครื่องจักสานแต่ละชนิด ดังนั้นขั้นตอนขององค์ประกอบนี้

จากลักษณะขั้นตอนของการทำเครื่องจักสานจะเห็นได้ว่าโดยทั่วไปแล้ว ตัวกำหนดสำคัญคือความต้องการด้านประโยชน์ใช้สอย ซึ่งจะครอบคลุมขั้นตอนทั้งหมดของเครื่องจักสาน แต่วิธีการทำจะต้องเริ่มด้วยการเริ่มต้นส่วนหนึ่งส่วนใดก่อน ซึ่งจะต้องกำหนดลวดลายที่ใช้สานส่วนนั้น และลายที่จะทำให้เกิดรูปทรงในส่วนต่อๆ ไปด้วย โดยจะต้องคำนึงถึงโครงสร้างของสิ่งทีสานนั้นด้วยว่าจะใช้โครงสร้างอย่างไร จนถึงขั้นตอนสุดท้ายคือการเก็บริม หรือการทำขอบ ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ทำให้เครื่องจักสานสมบูรณ์

การเก็บริม หรือ การเก็บขอบ ขั้นตอนที่สำคัญอีกขั้นตอนหนึ่งของการทำเครื่องจักสาน คือ การเก็บริม (Finished) หมายถึง การทำส่วนต่างๆ ของเครื่องจักสานให้เสร็จเรียบร้อยสมบูรณ์ถ้าเป็นภาชนะก็หมายถึงการเข้าขอบปาก การเก็บริมปาก ตลอดไปจนถึงการผูกส่วนเสริมโครงสร้างต่างๆ ให้เครื่องจักสานแต่ละชนิด มีความสมบูรณ์ในตัวเอง เช่น การผูกขอบหรือเข้าขอบกระบุง เป็นต้น

การเก็บริมของเครื่องจักสานแบ่งออกได้เป็นสองลักษณะ คือ การเก็บริมในตัวและการเข้าขอบ การเก็บริมในตัว คือการใช้วัสดุที่สานเป็นริมหรือเป็นขอบไปด้วย โดยการพันหรือทบกลับเข้าไปในโครงสร้างนั้นๆ การเก็บริมลักษณะนี้มักจะได้แก่พวกเครื่องจักสานชนิดเก็บริมในตัวมีทั้งที่เก็บริมในตัวที่เป็นภาชนะและเครื่องใช้อื่นๆ เช่น กระติบ ก่องข้าว เสื่อปาดัน กระสอบ ใบเตย บุงติบ ซ้าบางชนิด เป็นต้น การเก็บริมในตัวนี้บางครั้งจะเกิดเป็นลายใหม่ๆ ขึ้นบนขอบหรือริมของเครื่องจักสานนั้นด้วย

การเข้าขอบ หรือการเก็บริมด้วยวัสดุอื่น เป็นลักษณะของการเก็บริมอีกลักษณะหนึ่ง คือ เครื่องจักสานนั้นสานด้วยลวดลายและวัสดุที่ไม่เอื้ออำนวยให้เก็บริม ในตัวได้สะดวก ทั้งยังไม่เหมาะกับประโยชน์ใช้สอยด้วย เช่น ขอบของกระบุง เข่ง ซึ่งมักสานด้วยดอกไม้ไผ่แข็งไม่สามารถทบกลับได้ เพราะดอกจะหักทั้งลักษณะการใช้สอยซึ่งส่วนปากจะต้องรับน้ำหนักมาก ดังนั้น การเก็บริมด้วยวิธีการเข้าขอบด้วยวัสดุอื่นที่แข็งแรงทนกว่า จะช่วยให้เกิดประโยชน์ที่สมบูรณ์กว่า

การเก็บริมด้วยวิธีเข้าขอบหรือเสริมขอบนี้มักจะใช้กับเครื่องจักสานที่มีความต้องการใช้สอยที่ใช้งานหนักและต้องการแรงยึดที่ขอบแข็งแรง เช่น การเข้าขอบกระบุง ขอบครุ ขอบเข่ง ซึ่งไม่จำกัดว่าจะสานด้วยลวดลายชนิดใด และมีรูปทรงอย่างไร อยากรู้ก็ตาม การเก็บริมนี้หมายรวมถึง

การเข้าขอบเสริมโครงสร้างส่วนอื่นๆ ของเครื่องจักรสานด้วย เช่น การผูกขาเข้าขอบกลาง การถักหู เป็นต้น

การเก็บริมในเครื่องจักรสาน จะมีความแตกต่างกันไปตามลักษณะของการสานและรูปทรงเครื่องจักรสานบางชนิดอาจจะใช้การเก็บริมในตัว โดยใช้วัสดุที่เป็นผืนนั้นสอดทบสานขัดกันเอง เพื่อให้ได้ริมที่มีความเรียบร้อย และมีความคงทนในการใช้สอยด้วย ลักษณะการเก็บริมในตัวอาจจะทำเป็นขอบหรือแผ่นผืนเรียบธรรมดาก็ได้ แต่โดยทั่วไปมักจะทำเป็นปมหรือขอบด้วยเสมอ

ส่วนการเก็บริมอีกลักษณะหนึ่ง ซึ่งเป็นการเก็บริมด้วยวัสดุอื่น โดยมากจะใช้วัสดุอื่น ๆ เช่น ไม้ไผ่ หวาย หรือไม้ชนิดอื่นที่มีความยืดหยุ่น สามารถมัดให้ได้โค้งไปตามรูปทรงของเครื่องจักรสานที่ต้องการจะเข้าขอบได้ ลักษณะการเก็บริมโดยการเข้าขอบนี้จะมีอีกวิธีหนึ่ง ช่วยให้เครื่องจักรสานคงทนแข็งแรงยิ่งขึ้น และยังเป็นทางหนึ่งที่จะช่วยให้ช่างจักสานมีโอกาสดกแต่งด้วยลวดลายต่างๆ เพื่อเป็นการเพิ่มความงามของเครื่องจักรสานนั้นๆ อีกทางหนึ่ง ดังจะเห็นได้จากตะกร้าของภาคกลาง ชนิดที่ใส่ของเล็กๆ น้อยๆ หัวติดตัวไปในที่ต่างๆ หรือชนิดที่ใช้เป็นเชี่ยนหมาก ตะกร้าทั้งสองชนิดนี้จะมีลวดลายที่ละเอียดประณีต และมีการเก็บเข้าขอบที่พิถีพิถันด้วย นอกจากการเก็บริมด้วยการเข้าขอบ และการถักค้ำตัวอย่างที่กล่าวแล้วนี้ เครื่องจักรสานภาคอื่นๆ ซึ่งส่วนมากจะสานด้วยวัสดุที่มีความแข็งแรงที่ทรงตัวอยู่ได้ แต่ต้องการความเรียบร้อยและความแข็งแรงที่ส่วนปาก มักจะต้องเข้าขอบและเก็บริมที่มั่นคงด้วยการถักเสมอด้วยวัสดุอื่น เช่น เปียค บุง

จากตัวอย่างที่กล่าวแล้วนี้จะเห็นว่า ลักษณะของการเก็บริมเพื่อให้เครื่องจักรสานมีความสมบูรณ์ในตัว ตามความประสงค์ที่จะใช้สอยแล้ว ยังช่วยเสริมให้เกิดความสวยงามด้วย และจากการ² เก็บริมหรือการเข้าขอบนี้ ทำให้เกิดแบบอย่างของการผูกหรือถักขอบที่มีลวดลายเฉพาะขึ้น คือ ลวดลายที่ใช้ในการผูกขอบ ซึ่งมักจำใช้หวายเป็นหลักสำคัญและนิยมใช้กันทั่วไปอยู่ 2 แบบ คือ

ลายหัวแมลงวัน ซึ่งเป็นลักษณะของการผูกขอบโดยมีเงื่อนเป็นปุ่มๆ คล้ายหัวแมลงวันอยู่บนสันขอบ ซึ่งมักจะเป็นปุ่มห่างๆ กัน เช่น ขอบกระบุง ขอบเข่ง ขอบกระชัง เป็นต้น

ลายสันปลาช่อน เป็นลักษณะของการผูกขอบที่มีเงื่อนที่สวยงามกว่า จึงมักจะถักเสริมเป็นลวดลายที่สวยงามอยู่บนสันขอบอีกครั้งหนึ่ง และจะใช้กับภาชนะเครื่องจักรสานที่ต้องการความประณีตสวยงามเป็นพิเศษเช่น ขอบตะกร้าหัวภาคกลาง ขอบกระด้ง ผัดขอบกระบุงภาคกลาง เป็นต้น

นอกจากลวดลายที่ใช้ในการเข้าขอบทั้งสองแบบดังกล่าวแล้ว ยังมีลวดลายที่ใช้ในการผูกถัก เสริมโครงสร้างของเครื่องจักรสานให้เกิดความสมบูรณ์ที่มีแบบอย่างเฉพาะตัวอีก เช่น การผูกขาผูกหู ของภาชนะต่างๆ การถักขอบ โครงสร้างของเครื่องจับคักสัตว์น้ำ ประเภท ลอบ ไซ เป็นต้น

จากการเก็บริมในลักษณะต่างๆ ซึ่งเป็นขั้นตอนสุดท้ายที่ช่วยให้เครื่องจักรสานมีความสมบูรณ์ในขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่สำคัญ ที่จะต้องมีความประสานกลมกลืนกับองค์ประกอบอื่นๆ ของเครื่องจักรสานด้วย ไม่ว่าจะเป็นลวดลาย รูปทรง โครงสร้าง ตลอดจนหน้าที่ที่ใช้สอยของเครื่องจักรสานแต่ละชนิด และจากการสำรวจเครื่องจักรสานในภาคต่าง ๆ ที่ทำกันมาแต่โบราณนั้น ส่วนมากมีความเหมาะสมลงตัวดีไม่จำเป็นที่จะเป็นการนำวัสดุใหม่ๆ เช่น ลวด เชือกพลาสติก เอ็น เข้ามาใช้ ทำให้เกิดความขัดแย้งของวัสดุ จนดูขัดตาและเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เครื่องจักรสานเสียความงามไป ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปในเรื่องคุณค่าทางความสวยงามของเครื่องจักรสาน

การศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาลวดลายในเครื่องจักรสาน

เจษฎา พัฒรานนท์. (2553). การพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์หัตถกรรมจักสานท้องถิ่นโดยใช้วิธีการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม กรณีศึกษา กลุ่มจักสานใบกะพ้อ ตำบลทุ่งโพธิ์ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดนครราชสีมา. การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์หัตถกรรมจักสานท้องถิ่น ภายใต้บริบทชุมชนกลุ่มจักสานใบกะพ้อ ตำบลทุ่งโพธิ์ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดนครราชสีมา โดยใช้วิธีการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม นำเทคนิค AIC มาใช้ในการประชุมเชิงปฏิบัติการ ผลการวิจัยพบว่ากลุ่มจักสานใบกะพ้อมีความต้องการพัฒนาผลิตภัณฑ์ มีผู้เข้าร่วมดำเนินการพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์หัตถกรรมจักสานท้องถิ่น จำนวน 30 คน มีการดำเนินการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม 3 วงจร แนวทางหลักในการพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์ คือ การนำเศษวัสดุที่เหลือจากการทำพัดใบกะพ้อมาพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์ ได้ต้นแบบผลิตภัณฑ์ที่หลากหลาย จำนวน 21 ชุด ผลิตภัณฑ์ 53 ชิ้นงาน ได้แก่นำในการพัฒนา รูปแบบผลิตภัณฑ์หัตถกรรมจักสานท้องถิ่นผลิตภัณฑ์ที่ได้รับการพัฒนาสามารถนำไปจำหน่ายตลอดจนถ่ายทอดความรู้ให้กับเยาวชนในท้องถิ่นผลการวิจัยเป็นประโยชน์ต่อชุมชน ในการพัฒนารูปแบบ ผลิตภัณฑ์หัตถกรรมจักสานท้องถิ่นอย่างเป็นรูปธรรม

เกรียงศักดิ์ เขียวมั่ง. 2553. การออกแบบและพัฒนาผลิตภัณฑ์จักสานอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เพื่อการส่งออกตลาดยุโรป. การวิจัยครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายหลัก คือ เพื่อเพิ่มมูลค่าให้ทรัพยากร ภูมิปัญญาท้องถิ่นในผลิตภัณฑ์จักสาน อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เพื่อเพิ่มช่องทางการขายออกสู่สากล โดยมีเป้าหมาย คือตลาดยุโรป และเพื่อออกแบบพัฒนาผลิตภัณฑ์จักสาน ให้มีเอกลักษณ์เฉพาะ และเป็นที่ต้องการของกลุ่มเป้าหมาย จากการวิจัย ทดลองออกแบบและพัฒนา ผลิตภัณฑ์จักสาน อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี พบว่าผลิตภัณฑ์โคมไฟแขวน C3 และผลิตภัณฑ์ไฟตั้งพื้น แบบ S2 มีความเหมาะสม ที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการออกแบบและพัฒนารูปทรงหลัก เนื่องจากแนวโน้มของกลุ่มเป้าหมาย ในตลาดยุโรป มีความคุ้นเคยกับรูปทรงในเรขาคณิต และนิยมเลือกใช้ผลิตภัณฑ์ที่มีรูปแบบเรียบง่าย ชอบใช้ผลิตภัณฑ์ที่ผลิตมาจากวัสดุธรรมชาติและในการออกแบบผลิตภัณฑ์จักสาน ครั้งนี้ผู้วิจัยได้ใช้ความละเอียดของลวดลายสาน ที่กลุ่มชุมชนได้ช่วยกัน

พัฒนาและคิดค้นตลาดขายร่วมกัน โดยนำมาประดับตกแต่งโคมไฟให้มีองค์ประกอบการจัดวางอยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสมและยังสามารถถอดปรับเปลี่ยน ตำแหน่งได้ตามใจของผู้ใช้ ด้านการกระจายสินค้าสู่ตลาดยุโรป ผู้วิจัยได้ออกแบบ การซื้อ การขาย การติดต่อและการจัดส่งสินค้า ผ่านระบบการตลาดแบบ E-Commerce เพื่อเพิ่มช่องทางการตลาดสู่กลุ่มเป้าหมาย ซึ่งผู้ที่สนใจสามารถนำไปพัฒนาต่อยอดในเชิงพาณิชย์ได้เป็นอย่างดี

การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นสาขาหัตถกรรมพื้นบ้าน เครื่องจักสาน อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี อำเภอพนัสนิคม เป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดชลบุรี เป็นอำเภอที่มีภูมิปัญญาท้องถิ่นหลายสาขา โดยเฉพาะที่มีชื่อเสียงมาก คือ “ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรมจักสานไม้ไผ่” ซึ่งเป็นงานซึ่งฝีมือพื้นบ้านที่มีการทำกันมาตั้งแต่อดีต ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นพื้นที่ของอำเภอพนัสนิคมเป็นทุ่งนา ป่า เขา และเป็นที่ราบบางส่วน บริเวณเป็นป่าที่อุดมไปด้วยป่าไม้หลากหลายชนิด ไม้ที่มีมากได้แก่ ไม้ไผ่ และหวาย ที่เอื้ออำนวยให้ประชาชนทำงานจักสานเพื่อใช้ประโยชน์ภายในครอบครัว ความอุดมสมบูรณ์ของ ทรัพยากรธรรมชาติช่วยให้ชาวบ้านทำงานจักสานได้มาก กระทั่งส่งออกไปจำหน่ายต่างอำเภอ ต่างจังหวัดต่อมา และในปัจจุบันถึงกับส่งออกไปขายยังต่างประเทศและชาวบ้านได้ปฏิบัติสืบทอดกันมาจนกลายเป็นมรดกวัฒนธรรมของท้องถิ่น

การจักสานที่เพิ่มขึ้นมากในสมัยก่อนมักเป็นการจักสานเพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน โดยใช้เวลาที่เหลือจากการทำไร่ทำนา แต่มาปัจจุบันเรื่องราวของการจักสานเริ่มเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปเป็นเพื่อยังชีพ เหมือนดังเช่นงานหัตถกรรมอื่น ๆ ทั่วไป และเครื่องจักสานพนัสนิคมก็ได้กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญ ทำรายได้ให้กับเกษตรกรชาวพนัสนิคม จนกลายมาเป็นอาชีพหลักอย่างหนึ่งในปัจจุบัน การทำหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสานไม้ไผ่ มีการเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัยซึ่งมีการสะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงชีวิต ความเป็นอยู่สภาพชีวิตทางสังคม เศรษฐกิจ ความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณี รวมไปถึงวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสาน ที่สืบทอดกันมาอย่างต่อเนื่องจึงทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นยังคงอยู่มาจนทุกวันนี้

การศึกษาและการถ่ายทอดหัตถกรรมพื้นบ้าน นอกจากเป็นการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ก่อนที่จะสูญหายไป ยังเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ที่เน้นสำนึกและการแสดงออกของกลุ่มคนในท้องถิ่นเป็นหลัก โดยพิจารณาปัญหาที่เกิดขึ้นทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะช่วยสร้างภาพรวมแห่งอดีต และสามารถเชื่อมโยงระหว่างอดีตกับปัจจุบันได้ เปรียบเสมือนได้ดูกระจกเงาซึ่งสะท้อนให้เห็นสภาพการณ์ต่างๆ ของบ้านเมืองในแต่ละสมัยว่ามีความเจริญ ความเสื่อม ความก้าวหน้าในด้านใด อย่างไรบ้าง

จากการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสานอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี พบว่าชาวอำเภอพนัสนิคมได้มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาเกี่ยวกับหัตถกรรมพื้นบ้าน เครื่องจักสาน มาอย่างต่อเนื่อง โดยอาศัยกระบวนการถ่ายทอดหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสานที่สำคัญ คณะผู้วิจัยจึงขอเสนอกระบวนการถ่ายทอดหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสานของ อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี ในหัวข้อต่อไปนี้

1. แหล่งความรู้ในการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นสาขาหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสาน อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี

1.1 ครอบครัว โดยบุคคลที่เป็นแหล่งความรู้ในการถ่ายทอด ได้แก่ พ่อ แม่ ปู่ ย่า ตา ยาย ในบางครั้งที่จะสอนน้อง หรือน้องจะสอนพี่

1.2 หน่วยราชการ จากการสัมภาษณ์ผู้ประกอบการผลิต พบว่า เคยดูการสาธิตและฝึกอบรมระยะสั้นในการจักสานผลิตภัณฑ์ตามรูปแบบใหม่ โดยไปอบรมการทำผ้าชีลวด ตะกร้าต่างๆ และการจักสานอื่นอีกมากมาย ตั้งแต่วิธีการย้อมสี และการสาน

นอกจากนี้ หน่วยงานของทางราชการยังให้ความช่วยเหลือในด้านการลงทุน เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเกษตรตำบล และกรมพัฒนาชุมชน ศูนย์การศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย อำเภอพนัสนิคม ได้ให้ความร่วมมือในการหาตลาดและการจำหน่ายอีกด้วย

1.3 โรงเรียน โรงเรียนประถมศึกษาจะเป็นแหล่งถ่ายทอดที่สำคัญ เนื่องจากนักเรียนจะได้รับรู้ด้านจักสานจากโรงเรียน โดยโรงเรียนจะมีการสอนงานสาน ซึ่งเป็นขั้นพื้นฐานให้แก่ นักเรียน วิธีการสอนเป็นแบบครูและนักเรียน โดยให้นักเรียนไปหาตอกมาเอง ถ้าหาไม่ได้ก็ใช้กระดาษแข็งตัดเป็นเส้น ตอกไม้ไผ่มี 2 สี สีหนึ่งเป็นเส้นนอน สีหนึ่งเป็นเส้นยืน เพื่อให้นักเรียนเข้าใจในหลักการสาน จึงสอนเฉพาะลวดลายง่ายๆ เช่น ลายขัดหนึ่ง ลายขัดสอง ลายสาม

2. ผู้ถ่ายทอดและผู้รับการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น สาขาหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสาน อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี

2.1 ครอบครัว ผู้ถ่ายทอดจะประกอบด้วย พ่อแม่ หรือบรรพบุรุษในครอบครัว ได้แก่ ปู่ ย่า ตา ยาย พี่ ป้า น้า อา ผู้รับการถ่ายทอด ได้แก่ บุตรหลานที่อยู่ในครอบครัวนี้ ถ้าพ่อแม่มีความรู้ความชำนาญในการทำหัตถกรรมจักสานไม้ไผ่ ลูกจะได้รับการถ่ายทอดการทำหัตถกรรมจักสานไม้ไผ่เช่นกัน อาจจะโดยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจก็ตาม

2.2 เพื่อนบ้าน ผู้ถ่ายทอดจากเพื่อนบ้านจะมีการรวมกลุ่มจักสาน โดยมี ผู้ทรงภูมิปัญญาทำหน้าที่สอนให้ เพื่อนบ้านจะมาเรียนและฝึกทำงานชำนาญ สามารถทำได้

3. วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นสาขาหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสาน อำเภอพนัสนิคม

การถ่ายทอดหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสาน จะเป็นการถ่ายทอดวิธีการทำจากครอบครัวมากที่สุดดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำเครื่องจักสานที่เกี่ยวข้องใกล้ชิดกับชีวิตความเป็นอยู่ ลักษณะการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษยังคงมีอยู่จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง แม้ว่า

สภาพต่างๆ ทางสังคมจะทำให้ลักษณะการถ่ายทอดความรู้จะเปลี่ยนแปลงไป ก็ตาม เช่น การเรียนรู้แบบมุขปาฐะ การเรียนรู้ประกอบการสาธิต การเรียนรู้แบบสอนตัวต่อตัว การเรียนรู้แบบการสังเกต เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นวิธีการถ่ายทอดการเรียนรู้การทำเครื่องจักสาน ซึ่งมี รายละเอียด ดังนี้

3.1 การถ่ายทอดการเรียนรู้แบบมุขปาฐะ เป็นการเรียนรู้จากบรรพบุรุษ มีการถ่ายทอดรูปแบบการทำเครื่องจักสานต่อเนื่อง กันมา เนื่องจากความจำเป็นในด้านประโยชน์ใช้สอย แหล่งความรู้ คือ ครอบครัว ตั้งแต่พ่อสอนลูก แม่สอนลูก พี่สอนน้อง น้องสอนพี่ น้าสอนหลาน เป็นต้น เมื่อผู้รับการถ่ายทอดได้เห็นและจดจำวิธีการทำรูปแบบเครื่องจักสานได้แล้วก็จะทำไปเรื่อยๆ จนเกิดความชำนาญในที่สุด ถ้าตรงไหนทำไม่ได้จะมีผู้ใหญ่ให้คำแนะนำ

3.2 การถ่ายทอดการเรียนรู้แบบอธิบายประกอบการสาธิต เป็นการเรียนรู้โดยได้รับการสอนวิธีการทำเครื่องจักสานจากผู้ถ่ายทอด ได้แก่ พ่อแม่ หรือวิทยากร มีการสาธิตการทำให้ดูและให้ฝึกทำไปพร้อม ๆ กัน

3.3 การถ่ายทอดการเรียนรู้แบบสอนตัวต่อตัว เป็นการเรียนรู้จากผู้ถ่ายทอดโดยวิธีการบอกเล่าให้ผู้รับการถ่ายทอดทำตามแบบตัวต่อตัว

3.4 การถ่ายทอดการเรียนรู้แบบการสังเกต เป็นการเรียนรู้โดยการสังเกต ผู้ถ่ายทอดแล้วทดลองทำเอง

3.5 การถ่ายทอดการเรียนรู้แบบการฝึกฝนด้วยตนเอง จากการที่บรรพบุรุษในครอบครัวมีการทำเครื่องจักสานสืบทอดกันมาช้านาน โดยทำมาตั้งแต่สมัยปู่ย่าตายาย ทำให้มีความเคยชินกับเครื่องจักสาน เนื่องจากได้พบเห็นทุกวัน เมื่อต้องการทำสามารถทำเองได้โดยไม่ต้องมีใครสอน ซึ่งวิธีการนี้ปัจจุบันก็ยังคงมีอยู่ แต่ในบางครั้งการถ่ายทอดการเรียนรู้ด้วยวิธีนี้ จะใช้ควบคู่กับการถ่ายทอดวิธีการเรียนจากบรรพบุรุษไปด้วย ถ้าเป็นเครื่องจักสานที่ทำยาก เช่น การทำเข้าขอบกระบุง ซึ่งจะเข้าขอบให้กลม ทำได้ยาก ต้องให้พ่อสอนให้ทำในปัจจุบัน มีการทำเครื่องจักสานที่ไม่เคยทำมาก่อนในหมู่บ้าน ได้แก่ หมวก ใบเล็กที่ใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่ง โดยมีตัวอย่างมาให้ดูก็สามารถทำได้ โดยใช้วิธีการ เลียนแบบ ซึ่งวิธีการนี้ก็เป็นการฝึกฝนด้วยตัวเองเช่นเดียวกัน

3.6 การถ่ายทอดการเรียนรู้แบบฝึกฝนจากเพื่อนบ้าน เนื่องจากความถนัดในการทำเครื่องจักสานของแต่ละครอบครัวไม่เหมือนกัน เช่น บางครอบครัวมีความถนัดในการทำกระบุง ตะกร้า บางครอบครัวมีความถนัดในการทำตะแกรง จึงต้องมีการแลกเปลี่ยนความรู้กัน ซึ่งวิธีการถ่ายทอดจะเป็นการบอกเล่าด้วยปาก โดยผู้เรียนจะนำดอกไปและขอให้สอน ซึ่งผู้สอนก็จะสอนโดยการปฏิบัติจริง บอกวิธีการทำด้วยการบอกเล่า หรือบางครั้งคนในหมู่บ้านก็จะรวมกลุ่มกันทำเครื่องจักสาน ถ้าติดขัดตรงไหน ก็จะถามตรงนั้นเลย ทำให้ทำเครื่องจักสานชนิดนั้นได้รวดเร็ว และการสอนจะไม่มี การปิดบังความรู้กันรูปแบบและพัฒนาการของหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสาน โดยภูมิปัญญาท้องถิ่น

อำเภอพนสนธิคม จังหวัดชลบุรี เครื่องจักรสานของอำเภอพนสนธิคม จังหวัดชลบุรี ที่ทำในปัจจุบันนี้ ยังคงมีรูปแบบเช่นเดียวกับเครื่องจักรสานที่ทำขึ้นในครั้งแรก และมีการใช้วัสดุเช่นเดียวกันคือ ไม้ไผ่ ซึ่งเป็นวัตถุดิบพื้นบ้าน แต่เครื่องจักรสานของอำเภอพนสนธิคมมีการพัฒนาไปอย่างช้าๆ จนดูเหมือนว่าเครื่องจักรสานมิได้พัฒนาเปลี่ยนแปลงเพราะมีสาเหตุมาจาก

1. กระบวนการสร้างสรรค์เครื่องจักรสาน มีประโยชน์ในการใช้สอยเฉพาะอย่าง เช่น ใช้เป็นภาชนะ ใช้เป็นเครื่องมือจับสัตว์น้ำ ทำให้รูปแบบของเครื่องจักรสานไม่มีการเปลี่ยนแปลง

2. ความจำกัดในด้านวัสดุ ดังจะเห็นได้จากการ ใช้วัสดุมาแต่โบราณจนถึงปัจจุบัน ยังคงใช้ไม้ไผ่อยู่ ซึ่งส่งผลไปถึงการกำหนดรูปทรง โครงสร้าง ลวดลาย และขั้นตอน การทำ

3. ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ และสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เป็นตัวกำหนดการทำเครื่องจักรสาน เนื่องจากเครื่องจักรสานชนิดใดที่ใช้ในชนบประเพณี ความเชื่อ และสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ก็จะมีการใช้เครื่องจักรสานชนิดนั้นต่อไป โดยไม่มีการเปลี่ยนรูปแบบจากเดิม เพราะความเหมาะสมในการใช้สอย

องค์ประกอบของชิ้นงาน การเปลี่ยนแปลง เครื่องจักรสานจะมีการพัฒนาขนาดให้เหมาะสมกับการใช้สอยโดยมีการทำขนาดของ เครื่องจักรสานให้มีหลายขนาด และมีการทำให้เล็กกว่าเดิมเพื่อความสะดวกในการใช้สอย

1. ขนาด จะมีการทำให้มีความกระชับรัดกว่าเดิม หรืออาจจะเปลี่ยนรูปทรง เช่น ตะกร้า จากทรงกลมเป็นทรงรี หรือทรงเหลี่ยม

2. รูปร่างจากของเดิมมีการข้อมเพียงสี่เดียว คือ สี่ด้า ปัจจุบันได้รับการพัฒนาให้มีหลายสี เช่น สี่ชมพู สี่แดง สี่เหลือง ฯลฯ

3. สี มีการพัฒนาลวดลายเพิ่มขึ้น เช่น กระบุงในสมัยก่อนสานลายขัดทึบ

4. ลวดลายปัจจุบันได้พัฒนาเป็นการสานลายขีด ประกอบกับการให้สีของดอกที่มีหลายสี ทำให้มีความ สวยงามยิ่งขึ้น

บุญเลิศ มรกต และกฤตกร กล่อมจิต. 2544. ทำการศึกษา ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมในวิถีชีวิตของชาวบ้าน กรณีศึกษา หัตถกรรมจักสานครุฑน้อย บ้านสะอาง ตำบลห้วยเหนือ อำเภอขุนยี่ จังหวัดศรีสะเกษ. วัตถุประสงค์ของการวิจัย เพื่อศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมในวิถีชีวิตของชาวบ้าน ศึกษาการสืบทอดวัฒนธรรมดั้งเดิมที่กำลังจะสูญหาย 58 ให้คงอยู่กับเยาวชนรุ่นหลัง และศึกษาการพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่อยู่ในวิถีชีวิตวัฒนธรรมดั้งเดิมให้สอดคล้องกับสภาพปัจจุบัน ศึกษาโดยคัดเลือกประชากรกลุ่มตัวอย่าง 3 กลุ่ม คือ

- 1) กลุ่มผู้รู้ทางภูมิปัญญา เช่น ภูมิปัญญาชาวบ้าน ปราชญ์ชาวบ้าน ครู พระสงฆ์ และผู้นำชุมชน
- 2) กลุ่มหัตถกรรมจักสานครุ่ น้อย บ้านสะอาง และ
- 3) กลุ่มเยาวชน เช่น นักเรียนโรงเรียนบ้านสะอาง (ประชาสามัคคี)

การจัดเก็บข้อมูลด้วยกระบวนการวิธีที่หลากหลาย จากการทดลองปฏิบัติ สังเกต สัมภาษณ์ เจาะลึกเป็นรายบุคคล (In-depth Interview) และสนทนากลุ่ม (Focus Group Interview)

สรุปผลการวิจัยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมในวิถีชีวิตของชาวบ้าน พบว่าชาวบ้านสะอางในอดีตใช้ภูมิปัญญาเพื่อช่วยเหลือตัวเอง ผลิตปัจจัยการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นอาหารหรือเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ เช่น ครูดักน้ำไว้ใช้สอยในครัวเรือน เพราะพื้นที่บริเวณเขตอำเภอขุขันธ์และบ้านสะอาง มีสภาพเป็นป่าเบญจพรรณ มีดินสะแบง ให้ผลผลิตน้ำมันยาง (จี้ยาง) และต้นจิกให้ผลผลิตชัน (จี้ช) นำมาผสมกันใช้สำหรับทาครุ่กันน้ำรั่วซึมใช้สำหรับดักน้ำ แต่ในปัจจุบันป่าถูกจับจองเป็นพื้นที่นา คงเหลือต้นไม้ที่ให้ผลผลิตน้ำมันยาง และชันจำนวนน้อยมาก ต้องหาซื้อจากที่อื่นและมีราคาแพง ประกอบกับปัจจุบันไม่นิยมใช้ครูดักน้ำ เนื่องจากมีครุ่สังกะสีที่คงทนกว่าและมีราคาถูกกว่ามาแทนที่ ชาวบ้านจึงเลิกสานครุ่ขนาดใหญ่ขาย ต่อมามีการคัดแปลงหาทางออกเพื่อจะสานครุ่ขายให้ได้ราคาดี ประมาณปี พ.ศ. 2494 นายบุญทิส ดวงจันทร์ ประชาชนชาวบ้านสะอางเป็นผู้คัดแปลงการสานขนาดของครุ่จากขนาดใหญ่ให้เล็กลง เรียกว่า “ครุ่ น้อย” ครุ่ น้อยที่นายบุญทิส ดวงจันทร์ สานเป็นที่สนใจของท้องตลาด จึงมีชาวบ้านทำตามสืบมาจนถึงปัจจุบัน

การสืบทอดวัฒนธรรมดั้งเดิมที่กำลังจะสูญหายให้คงอยู่กับเยาวชนรุ่นหลัง พบว่า หลังจาก ที่นายบุญทิส ดวงจันทร์ เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงสานครุ่ให้เล็กลง อยู่มาวันหนึ่ง เจ้าหน้าที่กองศิลปาชีพ สวนจิตรดา นำโดย หม่อมราชวงศ์จิริกัญญา กิตติยากร (โชติคเสถียร) ได้มาเยี่ยมหมู่บ้านพบเห็นครุ่ น้อยที่บ้านของคุณเอ็นดู ศรีแก้ว (ปัจจุบันเป็นหัวหน้ากลุ่มหัตถกรรมจักสานครุ่ น้อย) เป็นที่น่าสนใจจึงมอบหมายให้ทำส่งไปยังวังสวนจิตรดา ตั้งแต่นั้นมาจนถึงปัจจุบันกิจกรรมการจักสานครุ่ น้อยก็เกิดขึ้น มีการจัดตั้งกลุ่มหัตถกรรมจักสานครุ่ น้อยเพื่อเป็นสื่อกลางรับซื้อ และจำหน่ายครุ่ น้อยภายในชุมชน ภายในจังหวัด ต่างจังหวัด และต่างประเทศ ทำให้ชาวบ้านสะอางมีรายได้ดีขึ้น และทำการสานครุ่ น้อยเป็นอาชีพเสริม รองจากอาชีพการทำนา ทำไร่ ปัจจุบันโรงเรียนบ้านสะอาง (ประชาสามัคคี) ได้จัดทำหลักสูตรท้องถิ่นเรื่อง การจักสานครุ่ น้อย สอนเด็กนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5-6 เพื่อให้เยาวชนเห็นคุณค่าทางภูมิปัญญาของปู่ย่าตายายที่เป็นมรดกตกทอดมาถึงปัจจุบัน และอนุรักษ์ศิลปหัตถกรรมซึ่งเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของหมู่บ้านนี้ไว้สืบไป นอกจากนี้ยังเปิดทำการฝึกอบรมอาชีพการจักสานครุ่ น้อยที่ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนอำเภอ ขุขันธ์ วิทยาลัยเทคนิคศรีสะเกษ และชุมชนบ้านตะแบก คุณเอ็นดู ศรีแก้ว ผู้นำกลุ่มหัตถกรรมจักสานครุ่ น้อย เป็นวิทยากรพิเศษฝึกอบรม

อาชีพการสวนครุ๋นน้อยให้แก่เยาวชนผู้สนใจ

การพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่มีอยู่ในวิถีชีวิตวัฒนธรรมดั้งเดิม สอดคล้องกับสภาพปัจจุบัน พบว่า กลุ่มหัตถกรรมจักสานครุ๋นน้อยได้พัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์ครุ๋นน้อย จากที่เคยสานครุ๋นขนาดใหญ่ทำการ คัดแปลงสานให้เล็กลงตามความต้องการของตลาด หลายขนาดจนถึงขนาดจิ๋วและคงเอกลักษณ์ดั้งเดิม ไว้แล้วนำครุ๋นน้อยไปประดิษฐ์เป็นพวงกุญแจ พวงอุ้งน เข็มกลัด ต่างหู ดอกกุหลาบ ดอกทานตะวัน และจักสานครุ๋นน้อยขนาดต่างๆ เป็นของที่ระลึก ตามความต้องการของท้องตลาดทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศ เช่นสหรัฐอเมริกา ญี่ปุ่น และยังมีการพัฒนาการผลิตตามแบบที่ลูกค้าต่างประเทศ สั่งซื้อด้วย เช่น กรณีของลูกค้าในประเทศญี่ปุ่นส่งตัวอย่างผลิตภัณฑ์มาให้ชาวบ้านแกะลายสานทำ ตามแบบผลิตภัณฑ์ที่ต้องการแล้วส่งออกเป็นรายเดือน

บรรณานุกรม

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. 2542. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์
และภูมิปัญญา จังหวัดชลบุรี. จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระ
ชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542 พิมพ์ครั้งที่ 1 กระทรวงมหาดไทย
กระทรวงศึกษาธิการและกรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่

คณะกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์แห่งชาติ. 2547. แนวทางการคัดสรรสุดยอด
หนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ไทย ปี พ.ศ. 2547. คณะอำนวยการคัดสรรสุดยอดหนึ่งตำบล หนึ่ง
ผลิตภัณฑ์, กระทรวงมหาดไทย.

เจษฎา พัฒนาค. (2553). การพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์หัตถกรรมจักสานท้องถิ่นโดยใช้
วิธีการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม กรณีศึกษา กลุ่มจักสานใบกะพ้อ ต. บางทุ่งโพธิ์
อำเภอบางบาล จังหวัดนครราชสีมา. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. (ศิลปศึกษา).
กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

ธนาวรรณ อรอุณทร. 2548. การศึกษาหัตถกรรมจักสานด้วยไม้ไผ่ กรณีศึกษาอำเภอนนทบุรี
จังหวัดชลบุรี. การค้นคว้าวิจัยอิสระภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

นิกร นุชเจริญผล. 2525. ลายสาน. กรุงเทพมหานคร.

นภาพรณ กาจิระเวทิน. 2548. การวิเคราะห์ต้นทุน ผลตอบแทนและส่วนเหลือของการตลาดของ
เครื่องจักสานไม้ไผ่ อำเภอนนทบุรี จังหวัดชลบุรี. การศึกษาค้นคว้าอิสระบัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ปราณี บริบูรณ์. 2544. อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพเป็นกรณีพิเศษ. ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์และ
สถานที่พิมพ์.

วิบูลย์ ถีสวรรณ. 2532. เครื่องจักสานในประเทศไทย. สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, กรุงเทพมหานคร.

ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคตะวันออก. 2534. ผลิตภัณฑ์หัตถกรรมภาคตะวันออก. ศูนย์ส่งเสริม
อุตสาหกรรมตะวันออก กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม, กระทรวงอุตสาหกรรม.

สำนักพัฒนาอุตสาหกรรมในครอบครัวและหัตถกรรม. 2544. แนวการพัฒนาหัตถกรรมไทยเพื่อการ
ส่งออกในตลาดญี่ปุ่น. กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม, กระทรวงอุตสาหกรรม.

สำนักพัฒนาอุตสาหกรรมในครอบครัวและหัตถกรรม. 2548. แนวการพัฒนาหัตถกรรมไทยสู่ตลาด
สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี. กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม, กระทรวงอุตสาหกรรม.

หุทัย ศิริพิพัฒน์. 2550. การมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และพัฒนาเครื่องจักสานไม้ไผ่ ของ
ประชาชนตำบลไร่หลักทอง อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี. คณะมนุษยศาสตร์และ
สังคมศาสตร์, มหาวิทยาลัยบูรพา.